

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

RUSYA’NIN ORTA ASYA HANLIKLARINI İŞGALİNİN SON
SAFHASI (1864-1884)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:
ELİF HACIOSMANOĞLU
(20036039)

Danışman:
Prof. Dr. AHMET TAŞAĞIL

İSTANBUL 2006

İÇİNDEKİLER

Sayfa no.

ÖNSÖZ	III
ÖZET	IV
SUMMARY	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	10
1. 1. TÜRKİSTAN'IN COĞRAFÎ YAPISI VE JEOPOLİTİK ÖNEMİ	10
1. 2. RUSYA'NIN TÜRKİSTAN SİYASETİ	12
1. 2. 1. Rusya'nın Türkistan'da Yayılma Sebepleri	15
1. 2. 2. Türkistan'da Rus-İngiliz Mücadelesi	23
1. 2. 3. Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Anlaşmazlıklar ve Rusya'nın Bu Durumdan Faydalanması.....	26
1. 2. 4. Rusların Türkistan Sınırına Kaleler İnşa Ettirmesi	28
2. BÖLÜM	30
2. TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALİNİN BAŞLAMASI	30
2. 1. HOKAND HANLIĞI'NIN İŞGALİ	30
2. 1. 1. Rus İşgalinden Önce Hokand Hanlığı	30
2. 1. 2. Rusya'nın Hokand Hanlığı'na Doğru İlerleyişi ve Akmesicid'in İşgali	31
2. 1. 3. Rusların Hokand Hanlığı'na Ait Evliya Ata, Türkistan ve Çimkent Kalelerini Ele Geçirmeleri.....	35
2. 1. 4. Rusların Taşkent'i Ele geçirmeleri	39
2. 1. 5. Türkistan Genel Valiliği'nin Kurulması ve General Konstantin von Kaufman'ın Faaliyetleri	44
2. 1. 6. Hokand Hanlığı'nın Rusya'ya İlhakı	48
2. 2. BUHARA HANLIĞI'NIN İŞGALİ	49
2. 2. 1. Rus İşgalinden Önce Buhara Hanlığı	49

2. 2. 2. Rusya ile Buhara Hanlığı Arasındaki Mücadelenin Başlaması ve İrcar Muharebesi	50
2. 2. 3. Rusların Semerkand'ı Ele Geçirmeleri	58
2. 2. 4. 1873 Anlaşması ve Buhara Hanlığı'nın Rus Himayesini Kabul Etmesi	60
2. 3. HİVE HANLIĞI'NIN İŞGALİ	63
2. 3. 1. Rus İşgalinden Önce Hive Hanlığı	63
2. 3. 2. Rusların Hive Siyaseti	65
2. 3. 3. Rusların Hive Hanlığı'nı İşgali	67
2. 4. RUSLARIN TÜRKMEN TOPRAKLARINI İŞGALİ	73
2. 4. 1. Rus İşgalinden Önce Türkmenler	73
2. 4. 2. Rusya'nın Türkmenler Üzerine Seferleri ve Göktepe Müdafaası	75
2. 4. 3. Merv Bölgesinin İşgali ve Türkmenlerin Rus Himayesine Girişi	84
SONUÇ	87
EKLER	89
KAYNAKLAR	95
ÖZGEÇMİŞ	102

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Türkistan coğrafyası, gerek yeraltı gerekse yerüstü zenginlikleri ve ticari olanakları bakımından dünyanın önemli bölgelerinden biri olmuştur. Bu zenginlik nedeniyle sürekli değişik devletlerin çekişme alanı haline gelmiştir. Son dönemde de Rusya'nın hâkimiyet kurma mücadelesine maruz kalmıştır. Bu çalışmamda Rusya'nın, 1864–1884 yılları arasında Türkistan'da var olan Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları ile Türkmenistan coğrafyasını işgal etmesi ve bölgede uyguladığı siyaseti objektif olarak ortaya koymayı amaçladım.

Türkistan'ın 1864–1884 yılları arasında Rusya tarafından işgal edilmesi konusunda olaylara çok çeşitli yönlerden bakmamda, çalışmamın planlanmasında ve bir düzen içerisinde kaleme alınmasında bana yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL'a, Türkistan ile ilgili arşiv belgelerini incelememde yardımcı olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına ve yine kaynak konusunda çokça faydalandığım İSAM ve IRCICA Kütüphanelerinde yardımlarını esirgemeyen görevlilere ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamı yazarken çektiğim bütün sıkıntıları benimle paylaşan aileme ve arkadaşlarıma anlayış ve desteklerinden ötürü teşekkür ederim.

Haziran 2006

Elif HACIOSMANOĞLU

ÖZET

Altınorda Devleti'nin yıkılmasından sonra yavaş yavaş güçlenmeye başlayan Rusya'nın Türkistan üzerine seferleri IV. İvan (1547–1584) zamanında başlamıştır. Öncelikle Türkistan hanlıklarıyla çeşitli ticari ilişkilerde bulunarak bölge coğrafyasını tanımaya çalışmıştır. 1552'de Kazan Hanlığı'nın alınmasıyla başlayan bu işgal hareketini 1556'da Astarhan Hanlığı'nın alınması takip etmiş ve Çar Deli Petro (1682–1725) döneminde yapılan reformlarla güçlenen Rusya, Avrupa'da gelişen olaylar nedeniyle Türkistan siyasetine ağırlık vermiştir.

Türkistan'ın doğal zenginliklerine ulaşmak isteyen Rusya'nın XVI. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyılın sonuna kadar Türkistan'a sürekli askeri seferlerde bulunduğunu görmekteyiz. Bu seferler sonucunda Rusya'nın Hindistan'a yaklaşmaya başlaması bölgeyi hâkimiyeti altında bulunduran İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Fakat Rusya, silahlı bir mücadeleye meydan vermeden diplomatik yollarla İngiltere'yi saf dışı bırakmayı başarmıştır. Bunun yanında Türkistan Hanlıklarının kendisine karşı birleşik bir savunma yapmasını engellemek amacıyla, hanlıklar arasındaki anlaşmazlıkları daha da kışkırtmıştır. Böylece Rusya 1868'de Buhara Hanlığı'nı, 1873'de Hive Hanlığı'nı, 1876'da Hokand Hanlığı'nı ve 1884'te de Türkmenistan'ı işgal ederek Türkistan'ı ele geçirmiştir.

ANAHTAR KELİMELE: Rusya, Türkistan, Buhara, Hokand, Hive, Türkmenistan

SUMMARY

Russia, which started to get stronger after the collapse of Altınorda State had started its campaigns during the reign of IV. Ivan (1547-1584). Primarily it started to trade with Turkistan Khanate to know about the regional geography. The occupation started with the conquest of Kazan Khanate in 1552 and continued with the conquest of Astarhan Khanate in 1556. Russia which had been strengthened by the reforms done during Tsar Petro (1682-1725) has given more emphasis on the Turkistan policy due to the events taking place in Europe.

You can observe that Russia, which wanted to reach the natural resources of Turkistan has started to make military campaigns against Turkistan from XVI. century till the end of XIX. Century. England, which had dominancy over the region has been disturbed by Russia which had started to get closer to India. But Russia, not giving any chance to a war has succeeded to throw out England by means of politics. Besides these, in order to prevent Turkistan Khanates to ally against itself, it provoked the disputes between the Khanates. In this manner, Russia occupied the Bukhara Khanate in 1868, Khive Khanate in 1873, Khokand Khanate in 1876 and Turkmenistan in 1884, conquering all Turkmenistan in the end.

KEY WORDS: Russia, Turkistan, Bukhara, Khokand, Khive, Turkmenistan

KISALTMALAR

A.g.e.	adı geen eser
a.g.k.	adı geen kitap
a.g.m.	adı geçen makale
bkz.	bakınız
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
nr.	Numara
O.D.T.Ü.	Ortadoęu Teknik Üniversitesi
Terc.	Tercüme eden
TTK	Türk Tarih Kurumu
Üniv.	Üniversitesi
Yay.	Yayını

Elif HACIOSMANOĞLU tarafından hazırlanan Rusyanın Orta Asya Hanlıklarını İşgalinin Son Sayfası (1864-1884) adlı bu çalışma jürimizce Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 05 / 07 / 2006

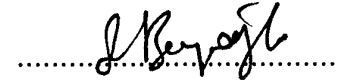
(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

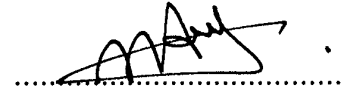
Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL (Danışman)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Süleyman BEYOĞLU (M.Ü.Öğr.Üy.)

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Hayrunnisa ALAN

ÖZET

Altınorda Devleti'nin yıkılmasından sonra yavaş yavaş güçlenmeye başlayan Rusya'nın Türkistan üzerine seferleri IV. İvan (1547–1584) zamanında başlamıştır. Öncelikle Türkistan hanlıklarıyla çeşitli ticari ilişkilerde bulunarak bölge coğrafyasını tanımaya çalışmıştır. 1552'de Kazan Hanlığı'nın alınmasıyla başlayan bu işgal hareketini 1556'da Astarhan Hanlığı'nın alınması takip etmiş ve Çar Deli Petro (1682–1725) döneminde yapılan reformlarla güçlenen Rusya, Avrupa'da gelişen olaylar nedeniyle Türkistan siyasetine ağırlık vermiştir.

Türkistan'ın doğal zenginliklerine ulaşmak isteyen Rusya'nın XVI. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyılın sonuna kadar Türkistan'a sürekli askeri seferlerde bulunduğunu görmekteyiz. Bu seferler sonucunda Rusya'nın Hindistan'a yaklaşmaya başlaması bölgeyi hâkimiyeti altında bulunduran İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Fakat Rusya, silahlı bir mücadeleye meydan vermeden diplomatik yollarla İngiltere'yi saf dışı bırakmayı başarmıştır. Bunun yanında Türkistan Hanlıklarının kendisine karşı birleşik bir savunma yapmasını engellemek amacıyla, hanlıklar arasındaki anlaşmazlıkları daha da kışkırtmıştır. Böylece Rusya 1868'de Buhara Hanlığı'nı, 1873'de Hive Hanlığı'nı, 1876'da Hokand Hanlığı'nı ve 1884'te de Türkmenistan'ı işgal ederek Türkistan'ı ele geçirmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: Rusya, Türkistan, Buhara, Hokand, Hive, Türkmenistan

SUMMARY

Russia, which started to get stronger after the collapse of Altinorda State had started its campaigns during the reign of IV. Ivan (1547-1584). Primarily it started to trade with Turkistan Khanate to know about the regional geography. The occupation started with the conquest of Kazan Khanate in 1552 and continued with the conquest of Astarhan Khanate in 1556. Russia which had been strengthened by the reforms done during Tsar Petro (1682-1725) has given more emphasis on the Turkistan policy due to the events taking place in Europe.

You can observe that Russia, which wanted to reach the natural resources of Turkistan has started to make military campaigns against Turkistan from XVI. century till the end of XIX. Century. England, which had dominancy over the region has been disturbed by Russia which had started to get closer to India. But Russia, not giving any chance to a war has succeeded to throw out England by means of politics. Besides these, in order to prevent Turkistan Khanates to ally against itself, it provoked the disputes between the Khanates. In this manner, Russia occupied the Bukhara Khanate in 1868, Khive Khanate in 1873, Khokand Khanate in 1876 and Turkmenistan in 1884, conquering all Turkmenistan in the end.

KEY WORDS: Russia, Turkistan, Bukhara, Khokand, Khive, Turkmenistan

GİRİŞ

Bugün Rusya olarak tanımlanan ve büyük bir coğrafi sahaya sahip olan ülke 1225'te doğuda Ural Dağları, batıda Oder ve Dinyester Irmakları ile Karpat Dağları, güneyde Karadeniz, kuzeyde Novgorad Cumhuriyeti ile çizilmiş olan Altın Orda Devleti'nin sınırları içinde Tatar-Moğol egemenliği altında yaşayan küçük bir prenslikti¹. Altınordu hâkimiyetindeki prensliklerin en büyüğü Moskova Knezliği idi². Moskova Knezliği XII. yüzyılın ortalarında Prens Yuri Daniiloviç tarafından kurulmuş olup, stratejik bir noktada bulunması kolayca gelişmesini sağlamış, 1300 yılında Kiev'de bulunan Ortadoks Kilisesi'nin Moskova'ya taşınması sonucunda dini önderliği de ele geçirmiş ve böylece diğer Rus Knezlikleri üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlamıştır³.

1380'de Prens Dimitri liderliğinde bağımsızlık mücadelesine girişen Ruslar Mamay Mirza Bey'i Kulikova'da ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Tehlikeyi gören Altınordu Hanı Toktamış Moskova üzerine sefere çıkarak isyanı bastırmışsa da Kulikova Savaşı'nın kazanılması Rusların o güne kadar yenilmez olarak gördükleri Tatarları yenebileceklerini anlamalarına ve bağımsızlığa inanmalarına neden olmuştur⁴. Moğol istilasından sonra Altınordu Devleti'nin dağılması üzerine bölgede Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astrahan (Ejderhan-Hacıtarhan) (1466-1556), Kasım (1445-1681) ve Sibir (1220-1598) gibi küçük hanlıklar ortaya çıkmıştır⁵. Altınordu Devleti'nin yıkılması ve bu şekilde küçük hanlıklara bölünmesi Rusların bölgede güçlenmesini kolaylaştıracaktır. Karadeniz'in kuzeyinde Altınordu'dan sonra Rusya'yı engelleyecek siyasî bir gücün olmaması, Rusya'nın gelişimini kolaylaştırmıştır.

¹ Yaşar ONAY, *Tarihte ve Günümüzde Rusya'nın Orta Asya Siyasetleri*, 6.

² Mustafa KAFALI, *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, 78; Akdes Nimet KURAT, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 89-97.

³KURAT, 92.

⁴Nicholas V. RIASONOVSKY, *A History of Russia*, 96.

⁵Altınordu için bkz. A. N. KURAT, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bitikler*; W. TIESENHAUSEN, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*, Çev.: İ. H. İZMİRLİ; A. Y. YAKUBOVSKI, *Altınordu ve Çöküşü*, Çev.: H. EREN.

III. İvan döneminde Rus ordusu modernize edilmiş ve Moskova Knezliği'nin bağımsızlığa olan inancı daha da artmıştır. III. İvan Tatar-Moğol egemenliğine son verme konusunda komşu Rus Knezlerini de ikna etmeyi başarmıştır. 1453'te İstanbul'un fethinden sonra kilisenin etkisiyle Rusların kendilerini Ortodoksluğun merkezi olarak görmeleri yayılmacı bir siyaset takip etmelerine neden olmuştur. Daha sonra başa geçen IV. İvan ilk olarak "Çar" ünvanını kullanmış ve kendisini Bizans'ın kanuni halefi olarak göstermiştir⁶. IV. İvan kiliseyi kendi denetimi altına alıp iç mücadeleleri sona erdirdikten sonra Türk hanlıkları arasındaki kavgalardan faydalanıp doğu yönünde harekete geçerek 1552'de Kazan'a hâkim olmuştur⁷. Kazan Hanlığı'nın elindeki topraklar Rus beyleri arasında paylaşılmış, Han ve Türk beylerine ait olan topraklar da hazineye kaydedilmiştir⁸.

Kazan Hanlığı'nın ele geçirilmesi Asya'nın kapılarının Ruslara açılmasına neden olmuştur⁹. Kazan Hanlığı uzunca bir süre Rusya'nın Hazar Denizi'ne doğru ilerlemelerine ve Aşağı Ural sahasına yayılmalarına engel olmuştur. Bu nedenle buranın alınması Rusya'nın kısa zamanda Hazar Denizi ve Kafkaslara yayılmasını sağlamıştır. Ayrıca Rusların Ural sahasını ele geçirmeleri Türkistan istikametine doğru ilerlemelerini de kolaylaştırmıştır. Bu şekilde Volga Nehri ile Hazar Denizi arasında kalan bölgenin denetimini ele geçirilmiştir. Nehir yolunun denetiminin sağlanması Volga Nehri, İran, Orta Asya, Hindistan ve Çin ile kurulacak ilişkilerde Rusya'nın tek çıkış noktasıdır. Ayrıca bu şekilde bölgeye yayılan savaşçı Kozaklar da Rus egemenliğine girmiş olacaktı¹⁰. Rusya'nın çeşitli milletleri hâkimiyeti altında bulunduran büyük bir imparatorluk haline gelmesi de Kazan'ın alınmasıyla mümkün

⁶ Abdullah DEMİR, **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, 28-29.

⁷İsmi Kazan şehrinden alan hanlık, İdil Nehri'nin orta mecrasında, eski İdil-Kama Bulgar devleti'nin sahip olduğu coğrafya üzerinde kurulmuştur. Bugünkü Tataristan, Çuvaşistan, Umdurt (Vot), Mari (Çirmiş) Muhtar Cumhuriyetlerini, Eski Penza ve Simbir vilayetleri ile Başkurdistan Cumhuriyeti'ni, Perm, Vyatka, Nijni-Novgorod, Samara, Sarı Tav, Sarı-Tın, Tambov ve Zıryan vilayetlerini içine almaktaydı. Reşid Rahmeti ARAT, "Kazan", 505.

⁸A.g.m., 515.

⁹ A. Battal TAYMAS, **Kazan Türkleri**, 29-33.

¹⁰ A. BENNİGSEN-M. BROXUP, **The Islamic Threat to the Soviet State**, 9-12.

olmuştur¹¹. Ayrıca IV. İvan'ın propagandacıları Rusya'nın Kazan'ı ele geçirmesini Hristiyanlığın İslam'a karşı bir savaşı olarak yansıtmıştır¹².

Rusların 1556'da Astarhan'ı ele geçirmeleri¹³ ve ardından Volga Nehri'nden Sibirya'ya kadar olan sahada bulunan Kazakları kontrolleri altına almaları, Rusya'nın bölgedeki durumunu oldukça kuvvetlendirmekle kalmayıp Tatar, Başkırt ve Kalmuklarla olan mücadelelerinde de üstün duruma geçmelerine neden oldu¹⁴. Rusların Kazan ve Astarhan'ı ele geçirmeleri bir Haçlı Seferi olarak adlandırılmış ve buradaki Müslüman halk Hristiyanlaştırılmaya zorlanmış ya da ikinci sınıf topluluk statüsüne indirilmiştir¹⁵.

Rusların Kazan Hanlığı'nı ele geçirmeleri İstanbul'da fazla tepki uyandırmamıştı; fakat Astarhan'ı ele geçirmeleri ve Terek boyuna kadar ilerleyip Osmanlı sınırına yaklaşmaları Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmiş, Özbek, Buhara gibi Türkistan Hanlıklarının Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği elçilerin ikazları da bu durumda etkili olmuştur¹⁶.

Osmanlılar Don ve Volga Nehirleri arasına bir kanal açarak Kafkasya ve Kırım'daki Rus genişlemesini durdurmayı amaçlamışlardır. Rusların Kırım ve Kafkasya'daki ilerleyişini durdurmak amacıyla Kefe Valisi ve Kırım Hanı'na kanalın açılması için gerekli hazırlıkların yapılması talimatı verilmişti¹⁷. 1569'da Kasım Paşa komutasındaki Türk birlikleri Don ve Volga Nehirleri arasına kanal açımına başladılar, fakat umulmadık güçlüklerle karşılaştılar. Durumun İstanbul'a bildirilmesi sonucunda harekâta sonraki bahar devam edilmesi fakat mümkün olursa

¹¹ Nadir DEVLET, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)**, 3; Bkz. (2), KURAT, 153.

¹² Robert F. BAUMANN, “Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, Çev.: Nasuh USLU, 577.

¹³ Astarhan Hanlığı, İdil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü deltada kurulmuştur. R. Rahmeti ARAT, “Astarhan”, 680.

¹⁴ A. S. DONNELLY, **The Russian Conquest of Bashakiria 1552–1740**, 13-14'den naklen M. SARAY, **Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri**, 1.

¹⁵ Olivier ROY, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev.: Mehmet MORALI, 59.

¹⁶ Akdes Nimet KURAT, **Türkiye ve Rusya**, 5.

¹⁷ Halil İNALCIK, “Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, 366.

Rusların Astarhan'dan çıkarılması talimatı verildi¹⁸. Bu nedenle Osmanlı Devleti Ruslar üzerine 1569'da Ejderhan Seferi olarak bilinen bir sefer düzenlemiş ve bu ilk Osmanlı-Rus çatışması Rusların başarısıyla sonuçlanmıştır¹⁹.

Asıl siyaseti Akdeniz ve Orta Avrupa'ya yönelik olan Osmanlı İmparatorluğu Rusya'yı yakından tanıyacak bilgiye sahip değildi. Bu bakımdan Rusya hakkında araştırmalar yapılmış ve Çar IV. İvan Rusya'nın Osmanlı topraklarına yönelik bir siyaseti olmadığını Sultan II. Selim'e kabul ettirmişti²⁰. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu ertelenen kanal tasarısından vazgeçmiş, proje imparatorluğun iç meselelerinin de etkisiyle zamanla unutulmuş ve Türkistan Müslümanlarının yardım isteklerine karşı kayıtsız kalınmıştır. Böylece Rusya fazla zorluk çekmeden bölgenin denetimini ele geçirmiştir.

Osmanlıların Kanal Projesi'nden vazgeçmeleri sonrasında Ruslar tekrar Türkistan'a doğru adım adım ilerlemeye başladılar. Kazan ve Astarhan'ın alınmasından sonra 1598'de Sibir Hanlığı tamamen Rusların eline geçti²¹. Planlı harekâtlarla öncelikle bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkırtların ve Kazakların durumunu öğrenmek amacıyla keşif hareketlerine giriştiler. Bu keşif hareketleri sonucunda Ruslar hasımlarının zayıflığını ve silahlarının güçsüzlüğünü, birlik ve beraberlikten yoksun olduklarını ve iç çekişmeler yaşadıklarını fark ettiler. Bundan sonra her bakımdan güçlü olan Rusya için Türkistan'da ilerlemek ve yayılmak çok kolaylaşmıştır.

XVIII. yüzyıla kadar Türkistan üzerinde yaptıkları askeri harekâtlarda başarılı olamayan Ruslar her türlü direnmeye rağmen sonuçta bu Türk coğrafyasını ele geçirmişlerdir. Askeri seferlerin ardından Türk hanlıklarının zafiyetlerini çok iyi tahlil eden Ruslar birlik ve beraberlikten yoksun ve devamlı çekişme halinde olan bu hanlıklarını zamanla itaat altına almayı başardılar. Ruslara karşı birleşik bir cephe

¹⁸ Akdes Nimet KURAT, *Türkiye ve İdil Boyu*, 127.

¹⁹ Bkz. (2), KURAT, 160.

²⁰ Bkz. (1), ONAY, 10.

²¹ R. Rahmeti ARAT, "Küçüm Han (Sibir Hanlığı)" 1073.

oluşturamayan Tatarlar, Başkırtlar ve Kazaklar Rus istilasının genişlemesine paralel olarak birbirlerine yaklaştırmaya çalıştılsa da, Rus entrikaları bu birliği bozmayı başarmıştır. Kalmuk istilasının Kazak Ordaları arasında ortaya çıkardığı durum nedeniyle zayıf düşen Kazaklar Ruslardan yardım istemiştir. Fakat buna karşılık Rus sınır komutanları “Şayet Kalmuklar bize karşı bir tavır takınırlar ise, Kırgızları onlara karşı; şayet Kırgız-Kazaklar bir şey yaparlar ise, Kalmuk ve Başkırtları onlara karşı kışkırtıp kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daima mümkündür.” şeklinde bir siyaset takip etmişlerdi²².

Kalmuk istilasına karşılık Kazakların Ruslardan yardım istemesi Ruslar için önemli bir fırsattı. Ruslar bu yardıma karşılık Or ve Ural nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı noktada askeri bir kale inşa edilmesini istediler²³. Bu mesele nedeniyle Ebül-Hayr Han ile yapılan görüşmelerin sonuçları Petersburg’a şu şekilde bildirilmekteydi: “Kazak lideri Ebül-Hayr Han’a elçi olarak giden Tevkelev’den ilk sevindirici haberler geldi. Kazak Han’ı ile Karakalpak Han’ı Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü’ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek çok güç ise de, Ebül-Hayr Han kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak planlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hatta Tanrı’nın yardımı ile Bedehşan’ın zengin topraklarını İran’a ve Hindistan’a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lacivert ve yakut taşlarına vb. sahip olabiliriz. Böylece Cunganların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi, hâkimiyetimiz altındaki Başkırtlar ve Volga Kalmuklarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de hiçbir askeri kuvvet kullanmadan engelleyebiliriz.”²⁴

Rusların bu toprakları ele geçirmelerinde çeşitli bölgelerde kurdukları müstahkem mevkiiler önemli rol oynamıştır. Bunların en önemlisi olan Orenburg

²² A.S. DONNELLY, *The Russian Conquest of Bashakiria 1552–1740*, 52’den naklen M. SARAY, “Rusya’nın Asya’da Yayılması”, 284.

²³ A. g.m., 286.

²⁴ A.g.m., 286.

neredeysse bütün Orta Asya'nın Rusların hâkimiyetine girmesinde ve emniyetinin sağlanmasında kilit rol oynamıştır. Bu açıdan diğer önemli bir durum da 1784'te Kırım'ın ele geçirilmesidir. Çünkü Kırım'ın alınmasıyla Kafkaslara ve Hazar Denizi'ne hâkim olmayı başaran Rusya Türkmen topraklarını ve Türkistan'ın diğer bölgelerini tanıma imkânı bulmuştur²⁵. Türkistan'da olduğu gibi Kafkasya'da da Ruslar kenar bölgelerden iç bölgelere doğru sistemli bir şekilde ilerleyerek ormanları yakmışlar ve köyleri yok etmişlerdir. Böylece yerli halkı topraklarını terk etmeye zorlamışlardır²⁶.

Rusya Türkistan'da Orenburg ve Sibirya hattını üs olarak kullanarak Kazak steplerinde hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Kazak kabileleri arasındaki anlaşmazlıkların artması ve Rusya'nın bu anlaşmazlıklardan yararlanması ilerleyişini daha kolay hale getirecektir. Fakat Rusların Orta Cüz üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlaması Kenisarı Kasım liderliğinde ciddi bir isyan hareketinin (1837–1846) başlamasına neden olmuştur. Fakat 1846 yılında Kenisarı Kasım'ın kabileler arasında yapılan bir savaşta ölmesi Rusya'nın steplerdeki konumunu yeniden kuvvetlendirmiştir²⁷. Türkistanlı şair Nişambay, Kenisarı Kasım'ın ölümünü Asya kapılarının ve anahtarının Rusya'nın eline geçmesi olarak tanımlayacaktır²⁸.

1593–1604 yılları arasında Sibirya, 1604'de Nogay Uruğları, 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar, 1731'de Küçük Cüz (Ordu), 1783'te Kırım, 1859'da Kuzey Kafkasya, 1865'te Taşkent, 1868'de Buhara Hanlığı, 1873'te Hive Hanlığı, 1876'da Hokand Hanlığı, 1880–1884 yılları arasında Türkmenistan Rusların hâkimiyeti altına girmiştir. Rusların bu Türk illerini ele geçirmeleri her iki tarafın da çok sayıda insan ve mühimmat kaybına uğramasına neden olmuştur. Ayrıca Ruslar ele geçirdikleri bölgelerdeki Türk-İslam kültürünün izlerini yok etmek amacıyla da tahribatlarda bulunmuşlardır.

²⁵Bkz. (14), SARAY, 2.

²⁶ Bkz. (12), BAUMAN, 578.

²⁷ A.g.m., 580.

²⁸ İsmail KAYABALI-Cemender ASLANOĞLU, **Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu**, 53.

Ruslar askeri başarıların ardından Türkistan'a hâkim olduktan sonra bazı siyasetler takip ederek bölgeyi elinde tutmaya çalışmıştır. Rus Çarlarının Orta Asya siyasetlerinde karşımıza seçkinleri kazanma, tecrit, Ruslaştırma, iktisadi sömürü olmak üzere dört temel siyaset çıkmaktadır²⁹.

Müslüman toprak sahipleri, zengin tüccarlar ve din adamlarını kendi tarafına çekmek şeklinde uygulanan seçkinleri kazanma siyaseti özellikle İdil boylarında, Sibirya'da, Kırım'da ve Kazakistan'da uygulanmıştır. Müslüman halka biraz daha serbestlik tanınarak devlete bağlılığı artırılmaya çalışılmıştır. Rusların Türkistan'a yönelik siyasetlerinde daha çok uyguladıkları yöntem tecrit siyasetidir. Bölgenin dış dünya ile olan bağlantısını keserek gelebilecek yardımları engellemeye çalışmışlardır. Böylece bölge halkının fikri ve iktisadi hayatlarında büyük bir gerileme yaşanacaktı. Zira Türkistan'ın işgal edildiği dönemde bölge halkı arasında ulusal birlik ve siyasi bilinç fikri oluşmamıştı. "Milliyetçilik" düşüncesinin birleştirici bir unsur olması mümkün değildi. Zira Türkistan tek ortak yönleri İslamiyet olan, ırk olarak birbirlerinden farklı olduklarını düşünen insanların yaşadığı bir bölgeydi. Akdes Nimet Kurat'a göre "Türkistan halkı kendisini Türk değil, önce İslam, sonra Buharalı, Semerkandlı vb. saymaktaydı."³⁰ Dolayısıyla milliyetçilik olgusu bu insanlar için çok yabancı bir kavramdı. Burada Ruslara karşı verilen savaşın Kafkasya'da olduğu gibi İslam'ın kâfirlere karşı bir savaşı olarak öne sürülmesi de beklenemezdi. Çünkü İslam dini de Türkistan halkını tam anlamıyla birleştirecek güce sahip değildi. Bu insanların dini inançları arasında da farklılıklar bulunmaktaydı³¹. Bu nedenle "Cihat" çağrısının büyük bir etki yapması zaten beklenemezdi³².

Kazan'ın ele geçirilmesiyle uygulanmaya başlayan Ruslaştırma siyaseti bölge halkını Rus halkıyla kaynaştırmak ve eritmek siyasetiydi. Bu siyaset gereğince

²⁹ A. BENNIGSEN, **SSCB'deki Müslümanlar**, Çev. Selim TAYGAN, 30'dan naklen Bkz. (1), ONAY, 30.

³⁰ Akdes Nimet KURAT, **The Cambridge History of Islam I**, 515.

³¹ A.g.k., 515-516.

³² Amir TAHERİ, **Kızıl Gökte Hilal**, Çev.: Cüneyt AKALIN, 113-114.

Tatarların kültürleri sürekli takip edilip dinlerini özgürce yaşamalarına izin verilmemekteydi. Çar Feodor İonnoviç, 18 Temmuz 1593'te “....Tatarların bütün camilerini yerle bir edin ve ileride onların yenilerinin yapılmasına müsaade etmeyin.”³³ şeklinde bir emir yayınlamıştır.

İktisadi sömürü siyaseti 1865'te Rusların Türkistan'da ele geçirdikleri bölgelerin yönetimiyle ilgili kararlar almaya başlamalarıyla iki görüşe bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Birinci görüşün sahibi Mayendrof'a göre “İşgal edilen bölgelere yönelik yatırımların, zaman içinde kendilerine karşı kullanılabilecek bir silaha dönüşebilme olasılığı vardı. Bu nedenle Rusya bölgeye sadece sömürgeci amaçlar ile yaklaşmalı ve bölgedeki kaynakları olabildiğince kullanma yoluna gitmeliydi.”³⁴ Diğer bir görüş ise Rus varlığının bölgede biraz daha kalıcı hale getirilmesinden yanaydı. Bu nedenle geçici bir süre için sömürmeye karşı çıkıyor, Ruslaştırma politikasının takip edilmesini savunuyordu. Böylece bölge Rusya'nın bir parçası haline getirilecekti³⁵. Bütün bu siyasetler neticesinde uygulamaya konulan faaliyetler Türklerin örf ve adetlerinin yasaklanması, camilerin yıkılması ve kitapların ateşe verilmesi olmuştur³⁶. Böylece Türk toprakları üzerinde Türk geleneklerinin yerini Rus gelenekleri almaya başlayacaktı.

Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi konusunda değişik fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikirler tarihçilerin ideolojik görüşlerine göre farklılık göstermektedir. Kimi tarihçiler bu durumu bir işgal olarak değerlendirirken, kimileri de Türkistan hanlıklarının kendi istekleriyle Rus hâkimiyetine girdiklerini ifade etmektedir. Tabii ki şunu da kabullenmek gerekir ki, bu dönemde hanlıklardaki bazı kabile reislerinin Ruslara yakınlaşarak işbirliği yaptıkları bilinmektedir. Rus politikasının temeli tam anlamıyla “Böl ve İdare et.” prensibine dayanıyordu. Rus hâkimiyetine alınan

³³Tamurbek DEVLETŞİN, *Sovyet Tataristan'ı*, Çev.: Mehmet EMİRCAN, 12.

³⁴A. Zeki Velidi TOGAN, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 279.

³⁵Bkz. (1), ONAY, 36.

³⁶Ahmet TAMECAN, *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmesi 1769–1740*, 9.

bölgeler zamanda Rus göçmenlerinin akınına uğruyor ve bu bölgeler birer Rus kolonisi haline getiriliyordu.

1. BÖLÜM

1. 1. TÜRKİSTAN'IN COĞRAFİ KONUMU VE STRATEJİK ÖNEMİ

Türkistan doğuda Doğu Türkistan'ın doğu sınırları, Sucav civarından Mogol Altayı'nda Burucan Geçidi; batıda Ural Dağı'nın güney tarafları, Yayık (Ural) Irmağı, Edil (Volga)'in denize döküldüğü yer ve Hazar Denizi; kuzeyde Cuncarya ve Kazakistan'ın kuzey sınırlarını teşkil eden İrtiş Havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı hattının kuzey yamaçları; güneyden Gürgân Irmağı, Horosan Dağları, Küpet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzar-ı Mescid), Mezduran, Topçak ve Ak Dağ (Kôh-i Sefid dağları), Hidügüş sırtları, Mustağ-Küenlün sıradağları ile çevrilidir³⁷. Doğu-batı şeklinde ayrılan Türkistan topraklarının batı kısmında bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri bulunmaktadır. Doğu Türkistan ise, Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde sömürge olarak yaşamaktadır.

Türkistan kelimesi önceleri Ruslar tarafından da kullanılmış, fakat daha sonraları Bolşevikler tarafından sakıncalı görülerek, Türk boylarının kendine karşı birleşmesini önlemek amacıyla, boylar arasındaki farklılıkları ön plana çıkarıp, her Türk boyu için o boyun adını taşıyan ayrı adlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Uygurlar, Karakalpaklar gibi Türk kavimlerinin yaşadığı Türkistan'da Moğollar ve Tacikler de bölge ahalisini oluşturmaktadır. Bugün Rusya'nın bölgeyi işgal etmesiyle birlikte yerleştirilen Ruslar, Stalin tarafından bölgeye sürülen Kırım ve Ahıska Türkleri ve Almanlar da Türkistan coğrafyasında yaşayan halklar arasındadır³⁸.

³⁷ Bkz. (34), TOGAN, 1.

³⁸ **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri**, Haz.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, XXVIII.

Tarihin önemli ticaret merkezlerine sahip olan Türkistan'daki bölge ticareti güzergâhı Ümit Burnu'nun bulunmasıyla da önemini korumuştur³⁹. Ayrıca zengin vahaları ve geniş sulama sistemi sayesinde ekonomik olarak gelişmiş olan Türkistan bölgede üstünlük kurmak isteyen İngiliz ve Rusların rekabet merkezi haline gelmiştir⁴⁰.

Sanayi Devrimi'nin gerçekleştirildiği yıllarda iktisadî kalkınmasını hızlandırmak isteyen Rusya için Türkistan'ın zengin kaynakları yayılma alanı olacaktır. İngilizler tarafından 1862–1865 yılları arasında Türkistan'a derviş kılığında gönderilen Macar bilgini Vambéry'nin şu sözleri bölgenin stratejik önemini anlaşılmamasını kolaylaştıracaktır:

“ Ruslar yarınki kudretlerini Orta Asya'dan alacaklardır. Çünkü Avrupa kıtasından büyük, on bir milyon metrekare olan bu tarî diyarda tabiat cömert ve sonsuz derecede zengindir. Her türlü maden vardır. Yeraltı su kaynakları bugün stepleşmiş gözüken geniş sahaları en verimli topraklar haline sokabilir. İpek Yolu şeklen kapanmıştır: Dünyaya hâkim olacak bir devlet, insanlığın üzerinden akıp gittiği temel yollardan uzak kalamaz. Ruslar rejimleri ne olursa olsun, Türk anavatanını elden kaçırmamak için icabında hatıra gelebilecek bütün entrikalara başvuracaklar, şeklen sulhsever olacaklar, gerektiği zaman ırkının ve idare tarzlarının kendilerine en uygun şekli olan zulmü ve istibdadı bütün dehşetiyle tatbik edecekler, bu geniş kıtayı sömürmeye devam edeceklerdir. Bunda da şüphemiz olmasın ki muvaffak olacaklardır. Zamanın tekniğini Avrupa karasındaki topraklarından daha büyük bir dikkatle buraya sokacaklar, bakir kıymetleri işleyeceklerdir. Bu yol ve tarz, onların cihan devleti olabilmeleri için tercih etmeye

³⁹ Alâeddin YALÇINKAYA, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan*, 37.

⁴⁰ Steven SABOL, “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, Çev.: Nasuh USLU, 587.

mecbur oldukları yoldur. Dünyaya hâkim olma iddialarını ve ihtiraslarını başka türlü devam ettiremezler. ⁴¹”

1. 2. RUSYA’NIN TÜRKİSTAN SİYASETİ

1689’da Rusya tahtına geçen I. Petro’nun Çarlığının ilk dönemlerinde ülke “Boyar” adı verilen Rus prensleri ve kilise tarafından yönetilmekteydi⁴². Yönetimi merkezileştirmek amacıyla siyasî ve idari alanlarda ıslahatlar yapan I. Petro iç idarede istikrarı sağlamış, kilise ve yerel idareler üzerinde egemenlik kurarak Rusya’yı dış siyasette de önemli bir güç haline getirmiştir⁴³.

Çar I. Petro’nun 8 Şubat 1724’de ölümünden sonra Rus tarihinin bundan sonraki safhaları Petro’nun siyasetine bağlı kalınarak gerçekleştirilecektir. Tarihe Petro’nun vasiyetnamesi olarak geçen Rus siyasetinin önemli amaçları şunlardır⁴⁴:

a. Rus ulusunu Avrupalılaştırmak için gerekli eylem ve ıslahatlar yapılmalı, bu konuda çaba harcanmalıdır. Yabancı devletlerle ve özellikle onların değerli bilim adamlarıyla ilişkiler kurulmalıdır. Bu gibi değerlerden yararlanmak için, ya onlara çıkar sağlanmalı ya da insanlık felsefesi öne sürülmeli ve bu amacı gerçekleştirecek çabalar önemle izlenmelidir.

b. Elverişli koşullar yaratılarak kuzeye doğru yönelmeli ve Baltık kıyılarına ulaşılmalıdır. Aynı taktikle Rusya güneye ve Karadeniz kıyılarına da yayılmalıdır.

c. Ordu ve halk sürekli olarak savaş tehdidi altında bulundurulmalıdır.

⁴¹Cemal KUTAY, *Sahte Derviş*, 61–62.

⁴²George VERNADSKY, *Political and Diplomatic History of Russia*, 87–92.

⁴³ Bkz. (41), KUTAY, 90–92.

⁴⁴Muzaffer ERENDİL, *Türk-Rus İlişkileri*, 53–56.

d. Türkleri Avrupa'dan atma konusunda Avusturya etkili olmalı ve ordusunu süresiz olarak silah altında bulundurmalıdır. Bu amaçla Karadeniz kıyılarında tersaneler kurulmalı, bu yoldan yürünerek İstanbul'a ulaşılmalı ve orası alınmalıdır.

e. Polonya'da anarşi sürmelidir. Meclis ve özellikle kral seçimlerinde etkili olunarak Polonya egemenliğimiz altına alınmalıdır.

f. İngiltere, Danimarka ve Branderburg'un İsveç'e karşı tutum ve davranışlarını olumsuz yönde geliştirmeli, İsveç toprakları elimize geçtiğinde göz yumacakları ortam oluşturulmalıdır.

g. İngiltere ile sıkı dostluk ve beraberlik anlaşmaları yapılmalı, ticari ilişkiler geliştirilmeli, gerekirse İngiltere'ye Rusya içinde tek yanlı haklar da tanınmalıdır. Bu tutum İngiliz tüccar ve gemicileriyle Rus çevreleri arasında sessizce gelişen dostluğu artıracak, bu da Rus donanmasının gelişip güçlenmesini sağlayacaktır. O zaman Baltık'ta ve Karadeniz'de egemenlik kurmaya çalışılacaktır. Bu nokta ulusal planın başarıya ulaşması için aşılması gereken sorunların can damarıdır.

h. Rus prensleri eşlerini her zaman Alman prensesleri arasından seçmeye çalışmalı, Alman İmparatorluğu üzerinde etkili olmak ve gerektiğinde baskı yapabilmek için iki ülke arasındaki aile bağları ve çıkar ilişkileri kuvvetlendirilmelidir.

ı. Macaristan, Türkiye ve Polonya'nın güneyine yayılmış bulunan, dinsel bakımdan da birlik göstermeyen ve mezheplere bölünmüş olan Yunanlılar üzerinde de dinin üstün gücünden yararlanmalı, bütün aldaticı taktiklerle onları kendimize bağlamalıyız. Yunanlıların koruyucusu olarak tanınmalı, ruhani üstünlük elde etmeliyiz. Bu görüş ve taktikle Türkiye egemenliğimiz altına alınacak, ne kendi gücüyle ne de siyasi ilişki bağlarıyla tutunamayacak ve boyunduruğumuz altına girecektir.

i. Bundan böyle zamanın her bir dakikası büyük değer taşımaktadır. Tek bir komuta altında her şeyi çabuklukla ölçüp biçerek hızlı eylemler dönemine girilmeli, Avrupa'ya kendisine gelmesi için fırsat verilmeden saldırıya geçilmelidir. Tam bir gizlilik içinde tüm bataryalar hazırlanmalı, önce Fransa'ya, sonra Avusturya'ya, dünya imparatorluğunu paylaşma fikri öne sürülmelidir. Bu taktik onları düşüncelerden alıkoyacaktır. Dünyayı bölüşme tasarısı, çıkarıcı gururlarını okşayacak ve aralarında ölüm-kalım savaşı başlayacaktır. Bu savaşlar kısa sürede tüm Avrupa'ya sıçrayacaktır.

j. Rusya gerek zorla ve gerekse hile ile her ne biçimde olursa olsun Avrupa'da çıkacak tüm savaşlara, özellikle Almanya ile yapılacak savaşlara katılmalıdır.

k. Ben I. Petro, benden sonra gelecek çarlardan şu gerçeği çok iyi ve tam olarak görmelerini istiyorum. Hindistan ticareti dünya ticaretidir. Bu ticareti tek başına elinde tutan devlet, Avrupa'nın gerçek egemen devletidir. Bu nedenle İran'la savaşmak için hiçbir fırsatı kaçırmamalı, bu devletin çöküşü çabuklaştırılmalıdır.

Rusların Orta Asya içlerine yönelik saldırıları 1400'lü yılların ilk yarısında Altın Orda Devleti'nin Moğollar tarafından yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır⁴⁵. I. Petro'nun gerçekleştirmiş olduğu ıslahatlar çerçevesinde gelişen Rusya'nın iç sorunlarını çözerek merkezileşmesi ve XVI. yüzyıldan itibaren sömürgeci faaliyetlere başlayarak komşu halklar aleyhine genişlemesi⁴⁶ karşısında dağınık olarak yaşayan Türkistan hanlıkları birleşik bir tavır oluşturamamışlardır.

⁴⁵Yahya OKÇU, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, 4.

⁴⁶Alexander Bennigsen'e göre, Rusların Orta Asya'ya kadar uzanan Müslüman topraklarında ilerlemeleri 1552'de Kazan'ın alınmasıyla başlayarak 348 yıl sürmüştür. Bkz. (10), A. BENNIGSEN- M. BROXUP, 9.

1. 2. 1. Rusya'nın Türkistan'da Yayılma Sebepleri

XVI. yüzyılda Avrupalıların yeni ticaret yollarını bulmaları, Türkistan'ın ticarî önemine gölge düşürmüştü de sahip olduğu yeraltı ve yer üstü kaynaklar Rusların bölgeyi ele geçirmek istemelerine sebep teşkil etmiştir. Göçebe kabilelerin yurdu olarak bilinen Türkistan'da XVIII. yüzyılda eski Türk devletlerinin mirası üzerine kurulmuş olan Ulu, Orta ve Küçük Cüzler, Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları bulunmaktaydı. Hanlıklar birbirlerine karşı üstünlük sağlayabilmek için çeşitli askerî mücadelelerle karşı karşıya gelmekteydi; özellikle verimli Fergana Vadisi'ni ele geçirmek amacıyla Buhara ve Hokand Hanlıkları arasındaki mücadeleler Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesini kolaylaştırmıştır⁴⁷.

Rus dışişleri sekreteri Prens Gorchakov 21 Kasım 1864 tarihli bildirisinde Rusya'nın Asya'da yayılma sebebini dünya kamuoyuna şöyle açıklıyordu:

“Rusya'nın Orta Asya'daki pozisyonu, muayyen bir sosyal organizasyona sahip bulunmayan, yarı vahşi, göçebe ahaliyle temasa getirilen bütün medeni devletlerin durumuyla aynıdır. Bu gibi durumlarda, daha medeni olan devlet, kendi hudutlarının emniyeti ve ticarî ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği bitişik ülkeler üzerinde belli bir nüfuz tesisine daima zorlanır. Önce bastırılacak çapulculuk ve yağma hareketleri mevcuttur. Bunlara bir son verebilmek için, sınırdaki kabilelerin az çok itaat eder bir hale getirilmeleri gerekecektir.

Devlet onları bu tasallutlara karşı savunmak ve suçluları cezalandırmak mecburiyetindedir. Eğer haydutların cezalandırılması üzerine askeri harekât geri çekilirse, verilen ders kısa zamanda unutulur. Geri çekilme zaaf olarak yorumlanır. Gözle görülür, elle

⁴⁷Bkz. (40), SABOL, 587.

tutulur kuvvetten başka bir şeye saygı duymamak Asyalıların özelliğidir. Devlet bu suretle iki seçenekten birini seçmek zorunda kalır: ya bu bitmeyen işten vazgeçecek ve bütün refah, emniyet ve medeniyeti imkânsız kılacak sınırlarını devamlı tecavüze terk edecek yahut da barbar ülkelerin içlerine doğru gittikçe daha derinlemesine dalacaktır.

Kendini bu durumda bulan her ülkenin kaderi bu olmuştur. Amerika’da Birleşik Devletler, Cezayir’de Fransa, sömürgelerinde Hollanda, Hindistan’da İngiltere.... Hepsi karşı konulmaz bir şekilde mübrem ihtiyaçtan daha az bir istekle bu ileri harekete zorlanmışlardır. Burada en büyük güçlük, nerede duracağını bilmektir.⁴⁸”

Bu bildiride Rusya’nın Türk topraklarını istila etme sebebi, Türklerin çoğunluğunun göçebe olması nedeniyle sürekli bir hareketlilik içinde olmaları ve ganimet elde etmek için yerleşik toplumlar üzerine yaptıkları akınları sona erdirmek olarak ifade edilmiştir. Fakat Rusların medeni toplumlarla sınır komşusu olmak amacıyla bu göçebe toplumları himayesi altına alarak gösterdiği yayılma siyaseti, Türkistan’ın en medeni kültürüne sahip olan Hive, Hokand, Buhara hanlıklarının sınırında son bulması gerekirken sonuç böyle olmamıştır. Ruslar Taşkent, Semerkand gibi stratejik ve ekonomik öneme sahip olan yerleri tamamen ele geçirmiş ve bu hanlıkları da kendisine bağlı hale getirmiştir. O halde Rus yayılmacılığının temel nedeni, Türkistan’daki göçebe toplumları yerleşik hale getirmek değil, ekonomik yönden kâr sağlamak amacıyla ticaret yollarını kontrol etme isteğidir.

Türkistan’ın işgali Rus tüccarlarının da çıkarları doğrultusunda idi. Çünkü Avrupa’da kalitesiz Rus mallarının satılmasına kısıtlama getirilmişti⁴⁹. Bu nedenle Rus sanayi mallarının satılması için elde edilecek herhangi bir pazar ve ek doğal kaynak Rus ticaretini oldukça canlandıracaktı. Rus tüccarlarının İran, Orta Asya ve Hindistan ile ticaretlerini artırmak için hükümetlerine başvurmaları⁵⁰ Rus siyasetine

⁴⁸ Bkz. (14), SARAY, 9.

⁴⁹ Toktorbek ÖMÜRBEKOV, “Sömürge Döneminde Kırgızlar”, 616.

⁵⁰ Mehmet SARAY, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, 561.

uygun gelmiş ve uygulamaya konulmuştur. Zira Rusya ekonomisinin Avrupa devletleriyle Avrupa pazarlarında rekabet etmesi mümkün değildi. Rekabet edebilecekleri yegâne bölge Türkistan topraklarını değerli kılan önemli ticaret merkezleriydi. Prens Baryatinsky tarafından desteklenen Torman ve Kokoref isimli tüccarlar kurmuş oldukları şirketler sayesinde bölgedeki İngiliz rekabetine rağmen İran ve Hazar bölgelerinde oldukça etkili olmuşlardır⁵¹.

I. Petro'nun (1689–1725) Türkistan'ın gizli altınına ve Hindistan ile Çin'den gelen zengin ticaret yollarına hâkim olmak için 1717'de Kafkasyalı bir zat olan Aleksander Bekovitch-Cherkasski komutanlığında bir orduyu Hazar ötesi topraklar üzerinden Hive'ye göndermesi⁵² bu durumun açık bir delilidir. Bu sefer her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da ilerleyen yıllardaki Rus siyasetinin temelini oluşturacaktır.

XVIII. yüzyılın sonlarında Rusların Kafkasları ele geçirmek için takip ettiği yayılma siyasetine karşı ortaya çıkmış olan Şeyh Şamil liderliğindeki mücadele ve 1853–1856 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen Kırım Savaşı Rusya'nın Türkistan'daki istila hareketini geçici bir süre durdurmasına neden oldu⁵³. Fakat bu savaşın yenilgiyle sonuçlanmasının ardından Rusya Kafkaslardaki kuvvetlerini 250.000'e çıkarmış, bölgenin yerleşim planında değişiklikler yaparak Şeyh Şamil'i güçsüz bırakmış ve böylece bölgeyi sistemli bir şekilde ele geçirmeyi amaçlamıştır⁵⁴. Sonuçta Şeyh Şamil liderliğindeki Kafkasyalı Müslümanların gösterdiği bu mücadele 1859'daki yenilgiyle birlikte zayıflamaya başladı⁵⁵. Bunun ardından bölgenin yerli halkı ya imparatorluk içinde başka bölgelere yerleştirildiler ya da Osmanlı topraklarına göç ettirildiler⁵⁶. Müslümanların aldığı bu yenilginin ardından Kafkas Ordusu Komutanlığı'na tayin edilen Prens Aleksander İvanoviç

⁵¹ M. L. ENTNER, **Russo-Persian Commercial Relations 1828-1914**, 1-16.

⁵² Memet YETİŞGİN, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları", 599; I. Petro'nun (1689-1725) 1717'de Hive'yi ele geçirmek için gönderdiği birlik 3.650 askerden oluşmaktaydı; fakat bu askerlerin çok az bir kısmı geri dönebilmişti. Bkz. (2), KURAT, 263.

⁵³ Richard A. PIERCE, **Russian Central Asia (1867–1917). A Study in Colonial Rule**, 19.

⁵⁴ Bkz. (12), BAUMANN, 579.

⁵⁵ Bkz. (32), TAHERİ, 106.

⁵⁶ Bkz. (12), BAUMANN, 579.

Baryatinskiy liderliğinde Ruslar, Kafkaslar ve Hazar Denizi'ndeki varlığını güçlendirmeye başlamışlardır⁵⁷. Prens Aleksander İvanoviç Baryatinskiy Çar II. Alexander'a yazdığı raporda Türkistan'ın Rusya için çok önemli olduğunu vurgulamaktaydı. Baryatinskiy'e göre “ Bu tedbirlerin alınmaması halinde Rusya İngiltere ile olacak savaşlarda büyük güçlüklerle karşı karşıya kalacaktır.”⁵⁸ Kafkasya'da elde edilen başarılar ve bölgenin denetim altına alınması Rusların gözlerini Türkistan'a çevirmelerine neden olmuştur.

Rus Çarı II. Aleksander (1855 -1881) ve danışmanları Kırım Harbi'nde alınan yenilginin ardından azalan itibarlarını artırmak için Türkistan istikametindeki yayılma siyasetini hızlandırmaya karar verdiler⁵⁹. Kırım Harbi Rusya'nın askeri ve teknik konularda Avrupa ile yarışamayacağını en önemli göstergesiydi. Bu bakımdan Çar II. Aleksander ve nazırları N. A. Milyutin, P. A. Şuvalof ve Y. I. Rostofçef, ekonomik, endüstriyel ve eğitsel alanlarda yeni tedbirlerin alınması ve Rus ordusunun Avrupa modeline göre Avrupa ile yarışabilecek düzeyde yenilenmesi ve toprak köleliğinin kaldırılması yönünde önemli reformlar başlattılar⁶⁰. Rusya'nın Avrupa devletleri ile girdiği mücadeleler sonucunda aldığı yenilgilerden kaynaklanan mali sıkıntıları Türkistan'da ele geçirdiği topraklarda yaşayan halktan karşılamak istemesi de işgalin nedenleri arasında sayılabilir.

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Başkomutanı Ömer Paşa'nın Rusların Kafkaslardan atılması yönündeki önerisi İngiliz ve Fransız komutanlar tarafından kabul edilmemişti. Zira bu plan kabul edilmiş olsaydı Rusların sadece Kafkaslardaki ilerlemesi değil aynı zamanda bütün Orta Asya'daki ilerlemesi durdurulabilirdi. Fakat Fransa'nın Kafkaslardaki İngiliz etkisine karşı Rusların güç unsuru oluşturmalarını istemeleri bu düşüncenin kabul görmesini engellemiştir⁶¹.

⁵⁷Bkz. (50), SARAY, 566.

⁵⁸A. J. RIEBER, *The Politics of Autocracy, Letters of Alexandre II to Prince A. I. Bariatinsky*, 1857-1864, 60'dan naklen Bkz. (14), SARAY, 4.

⁵⁹ Rafis ABAZOV, “Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar”, Çev.: Ö. ÇINARLI-A. KARAN, 608.

⁶⁰Bkz. (14), SARAY, 3.

⁶¹ H. C. RAWLİNSON, *England and Russia in the East*, 263-265'den naklen Bkz. (14), SARAY, 3.

Kırım Savaşı'ndan sonraki dönemlerde Ruslar içinde bulundukları durum hakkında şu yorumu yapıyorlardı:⁶² “Rusya’nın geleceği Avrupa’da değildir. Rusya dikkatini Asya’ya doğru çevirmelidir. Gelecek yıllarda sanayideki gelişmeler, özellikle imalat sanayi, önemli ham madde kaynaklarına sahip olmayı gerektirecektir. Batılıların kaynakları azalırken ya da uluslar arasındaki çekişmeler yüzünden giderek daha zor ulaşılır hale gelirken, Rusya Asya’ya dönmeli ve bu kıtada gelişmelidir.” 1890 yılına gelindiğinde Orta Asya’nın fiili olarak ele geçirilmesi tamamlandığında Rusya’da sanayi işletmelerinin sayısı 2000’den 25000’e çıkmıştı⁶³.

Bu dönemlerde Rus sanayisi oldukça ilerlediğinden ve kendi pamuk ipliğini üretecek noktaya geldiğinden Rusya’nın ham pamuk ithaline olan ihtiyacı artmıştır⁶⁴. Türkistan’ın pamuğu Rusya’da hazır pazar bulmuş durumdaydı. Ayrıca Rusya tekstil alanında sadece Türkistan’ın pamuğuna ihtiyacı olan bir ülke olmaktan çıkmış; ürettiği pamuklu malların %95’ini Asya’da pazarlayan bir devlet konumuna gelmişti⁶⁵.

Rusya’nın önemli hammadde pamuk kaynaklarından biri olan Amerika’da 1861–1864 yılları arasında iç savaşın yaşanması ve bu savaş nedeniyle limanların ihracata kapatılması Rusya’yı sıkıntıya sokmuş; dolayısıyla bu durum Türkistan pamuğunun Rus dokuma sanayisi için önemini daha da artırmıştır⁶⁶. Rus tüccarlarının hükümetlerine yönelik baskıları kısa süre sonra Rusların bölgeye yönelik siyasetlerini belirlemelerinde etkili olmuştur. 1861’de Türkistan pamuğunun fiyatı üç kat artış göstermiş, 1864’te ikiye katlanmış ve Türkistan bu ticaretten 1860’da 713.000 ruble kazanmışken; 1864’de kazancı 6.521.000 rubleye ulaşmıştı⁶⁷. Bu durumdan anlaşılmaktadır ki Rusya, sömürgeciliğin temel taşları olan hammadde

⁶² Bkz. (32), TAHERİ, 115.

⁶³ A.g.k., 114.

⁶⁴ Abraham Seymour BECKER, **Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924**, 21.

⁶⁵ A.g.k., 21; 1860’da Rusya’nın Orta Asya’da yaptığı ithalatın toplamı 2.324.000 rubledir. Bu miktarın 1.349.000 rublesi hammadde ve işlenmiş pamuğa aittir. Edward ALLWORTH, “Encounter”, 28.

⁶⁶ J. WHITMAN, **Turkistan Cotton in Imperial Russia**, 190–194.

⁶⁷ Bkz. (65), ALLWORTH, 29.

ve pazar arayışını Türkistan üzerine yoğunlaştırmış oluyordu. Bu bakımdan Rusya'nın Türkistan'ı işgalinin en önemli nedeninin pamuk olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır.

Türkistan ticareti Rusya için oldukça mühim olduğundan bu ticareti güvenlik altına alınmak ve göçebe halkların kervanlara yaptığı baskınları önlemek amacıyla diplomatik girişimlerin yetersiz kalacağını düşünerek askeri harekâtlara ağırlık vermeye karar verdi. Fakat bu harekât sadece göçebeler üzerinde sınırlı kalmayacaktı. General Alexander I. Virgin tarafından hazırlanan “Orta Asya'daki Ticaretimizin Emin Bir Şekilde Yürütülebilmesinin Tek Çıkar Yolu Hive'nin İşgali”⁶⁸ başlıklı rapor Rusya'nın takip edeceği yöntemi en iyi şekilde ifade etmektedir. Ticari amaçlarla gönderilen elçilerin amaçlarının başında gümrük gelirlerinin düşürülmesi, Rus tüccarlarının yerli halkla eşit haklara sahip olarak ticaret yapabilmelerini sağlamak geliyordu⁶⁹.

Bu dönemde Türkistan'daki genel durum da Rus istilasını kolaylaştırıcı faktörlerden biridir. Akdes Nimet Kurat, Türkistan hanlarının çoğunun cahil ve zalim kimselerden oluştuğunu ve hanlıkların Orta Çağ teşkilat ve zihniyetlerini devam ettirdiklerini ifade etmektedir⁷⁰. Hanlıklar arasında çeşitli mücadeleler yaşandığı gibi aynı hanlık içerisindeki çeşitli kavimler arasında da anlaşmazlıklar görülmekteydi. Bu durum şüphesiz Rusların işini daha da kolaylaştırmaktaydı. Türkistan'daki Rus askeri faaliyetlerinin azalmaya başladığı 1858–1859 yılları arasında Rusya diplomatik faaliyetlerle hanlıklar arasındaki mücadeleleri artıracak teşebbüslerde bulunmaktaydı. Bu amaçla Yamud Türkmenlerinin Hive Hanlığı'na karşı başlattıkları mücadeleyi destekledi ve Buhara Emirliğini Hokand'a saldırması halinde destekleyeceğini bildirdi⁷¹.

⁶⁸ A.g.m., 56.

⁶⁹ Bkz. (64), BECKER, 13.

⁷⁰ Bkz. (2), KURAT, 346.

⁷¹ Özcan MERT, “Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867–1869)”, 94.

1839 yılında Afganistan'ı işgal eden İngilizler ancak 1860'da Hayber Geçidi'ne doğru geri püskürtülebilmisti⁷². İngilizlerin Asya'daki prestijlerinin kaybolması Rusların Orta Asya'yı kontrol etme arzularının yeniden canlanmasına neden oldu. Bu amaçla Çar II. Aleksander Albay İgnatiyev'i Türkistan'daki hanlıkların durumunu tespit etmek üzere bölgeye gönderdi.⁷³ Harbiye ve Hariciye bakanlıklarının talimatına göre İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın askeri ve ekonomik durumlarını, yollarını ve Rus tüccarlarının buradaki ticarete nasıl hâkim olacaklarını araştırıcaktı⁷⁴. Albay İgnatiyev 1858 yılında hazırladığı raporda Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal bir askeri harekâta girişmesini, Buhara ve Hive Hanlıklarının ise önce birbirine düşürölüp sonra ele geçirilmesi gerektiğini bildirmiştir⁷⁵.

İgnatiyev'e göre, "İngiltere ile olması muhtemel bir savaşı önleyebilmenin tek yolu Asya kıtasındaki Rus gücünün ve saygınlığının artırılmasıdır. Bu kıtada artırılacak Rus etkisi ve saygınlığı, Asya'daki en büyük Avrupalı güç olan İngiltere'nin etkisini zayıflatacak tek olgudur. Orta Asya'ya bir heyet göndermemizin başlıca ve esas sonucu hanlıkları, Rus Hükümetinin gözlerinden gizleyen sisleri dağıtmış olmasıdır. Gözlerimiz Orta Asya'nın hakiki değerlerine şimdi açılmıştır.⁷⁶" Sonuçta Albay D. A. Milyutin Harbiye Bakanlığı'na, İgnatiyev ise Asya masasının başına getirilerek Türkistan hanlıklarını istila planı yürürlüğe konulmuş oldu⁷⁷. Bu kişilerin planları Rusya'nın istila planı çerçevesinde belirleyici olmuştur.

⁷² Bkz. (41), KUTAY, 75.

⁷³ İgnatiyev gümrük vergilerinin %10'dan %5'e düşürölmesi ile Orta Asya'ya nüfuz eden İngilizlerin tesirini araştırmak, Rus gemilerinin Amu Derya'da serbest dolaşımı için imtiyaz elde etmek ve genel olarak Rusya'nın ticari menfaatlerini genişletmek amacıyla bölgeye gönderilmiştir. Mary HOLDSWORTH, *Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva*, 55.

⁷⁴N. IGNATİYEYEV, *Missiya v Khivu i Bukharuv 1858 g.*, 2-3'den naklen Bkz. (22), SARAY, 297.

⁷⁵ Bkz. (50), SARAY, 567.

⁷⁶ Bkz. (14), SARAY, 4-5.

⁷⁷Bkz. (50), SARAY, 567.

Rusya'nın Türkistan'da uyguladığı siyaseti Vambery şöyle özetliyor:

“Türkistan'ın Rus istilasına mukavemet etmeden düştüğünü iddia etmek hatadır. Türkler aralarındaki ihtilafları bir tarafa bırakmadıkları ve Rusların kuvvetlerini iyi hesap edemedikleri için mukavemetlerini düşmanlarının umduğundan daha uzun ve azimli yapmalarına rağmen Hive, Buhara ve Hokand dışındaki milyonlarca kilometre karelik topraklarını elden çıkarmışlardır.

Rusların gayelerine nasıl erebildiklerine dair ibretli hikâyeler dinledim: Birincisi Türkler arasındaki anlaşmazlıkları durdurulmaz hale getirmişlerdi. İki tarafa da hatta daha çok taraflara da silah ve malzeme vermişler, hasımların birbirlerine saldırmalarını kolaylaştırmışlardır. Resmen istila ve sınırlarına katmadıkları yerlerde, hemen hemen her şehirde konsolosluk adı altında ihtilâl teşkilatı vücuda getirmişlerdi. Bunlar mahalli meseleleri ileri gelenler arasında kin ve intikam haline getirirken, halkı aydınatabilecek kişileri ya para ile satın alıyorlar, ya da o korkunç Benk afyonu ile uyuşturuyorlardı. Bu, iç tahrip yolu idi. İkinci yol da gözdağı vermektir. Ruslar mesela Karakalpaklar, Karatekinler, Tanrıdağlılar gibi en savaşçı Türk oymaklarını yok etmek için onlara saldırma bahanesi buldukları zaman bire on insan gücü ve ellerinde en mükemmel silahlarla saldırıyorlar; kadın, ihtiyar, çocuk, bu oymaklarda kimi buluyorlarsa öldürüyorlardı. Bunun için de zulüm ve merhametsizlikte emsali görülmemiş gaddar kumandanlar buluyorlardı. Ruslarda böylesi pek çoktur, fakat zannediyorum ki, Vladimir Kofman gibisi zamanımızda dünyada yoktur. Bu zalimin yaptıklarına dair dinlediklerimden insanlık namına utanç duydum. Medenî dediğimiz Avrupa, bu ülkede olup bitenlere karşı nasıl gözlerini kapıyor, kulaklarını nasıl tıkıyor, havsalam almamaktadır. Rusların bütün Orta Asya'yı neden aşılmaz bir çember halinde çevirdiklerini bu yapılanları dünyadan saklamak için olduğu

yolundaki iddiaların doğruluğu böylelikle meydana çıkıyor. Fakat iddia edeceğim ki, Afganistan’a kadar gelmiş, İran’da yerleşmiş olan İngiliz kuvvetlerinin yanı başlarında olmasa da, en yakın sayılacak yerlerde cereyan eden vahşetten haberdar olmaması mümkün müdür?

78”

Bu şekilde her yeni işgal edilen toprak bir diğeri için bir başlangıç noktası teşkil etmiş ve Rusya’nın topraklarını daha da genişletmesine zemin hazırlamıştır⁷⁹. Fakat burada dikkati çeken nokta Asya’da Rusya’yla çıkarları çatışan İngiltere’nin bu ilerleyişe fiili olarak karşı çıkmayıdır.

1. 2. 2. Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi

Rusya’nın Türkistan’ı işgalini sadece ekonomik sebeplere bağlamak doğru değildir. Hem siyasî, hem de askerî açıdan Avrupalı güçlerle, özellikle İngiltere ile arasındaki rekabetle de yakından ilgilidir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İngilizlerin Hindistan’ı tamamen kontrol ederek Afganistan üzerine doğru ilerlemeye başlamaları, Rusya’nın Türkistan topraklarına olan ilgisini artırmasına neden olmuştur. Türkistan hanlıklarının işgalini Afganistan’ın işgaline bir ön hazırlık olarak değerlendirebiliriz⁸⁰. İngilizler de Hindistan ve Afganistan üzerindeki denetimlerini sağlayabilmek için Rusya’nın bölgedeki siyasetiyle yakından ilgilenmişlerdir⁸¹. Bu dönemde Türkistan üzerindeki bu Rus-İngiliz çekişmesi “Büyük Oyun” olarak adlandırılmıştır⁸².

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiltere Hindistan’daki hâkimiyetini emniyet altına almak için Afganistan ve İran gibi ülkeleri nüfuzu altına almaya

⁷⁸ Bkz. (41), KUTAY, 90–92.

⁷⁹ Bkz. (73), HOLDSWORT, 46.

⁸⁰ Jean Paul ROUX, *Orta Asya - Tarih ve Uygarlık*, Çev.: Lale ARSLAN, 408.

⁸¹ Bkz. (59), ABAZOV, 608.

⁸² Paul B. HENZE, “ The Great Game in Kashgaria-British and Russian Missions to Yakub Beg ”, 61-95.

çalışıyordu. Bu nedenle Rusya'nın Türkistan'a doğru izlediği genişleme siyaseti İngiltere'nin Asya'daki hâkimiyetini sınırlandıracağı şeklinde yorumlanıyordu⁸³. Avrupa siyasetinde İngiltere'yi güçlü bir rakip olarak gören Rusya onunla olan mücadelesini Orta Asya'ya kaydırmaya çalıştı. Asya'daki sınırlarını İngiltere'nin sömürgeleri altında bulunan bölgelere kadar ilerleterek İngiltere'nin Orta ve Yakındoğu'ya olan yayılmasını durdurmak ve Avrupa siyasetini yumuşatmayı amaçlamıştır. Rus generali Çernayev'in "Bizim ilerlememizin amacı, İngilizleri Hindistan'dan dışarı atmak değil, buradaki birliklerini daha da artırmaya mecbur etmektir, bu ise onun Avrupa'da zayıflamasına neden olacaktır."⁸⁴ şeklindeki sözleri bu görüşü kanıtlamaktadır.

Rusya'nın Türkistan'da ilerlemesi her ne kadar İngiltere'yi rahatsız etmişse de gerginlik diplomatik tartışmalardan öteye gitmedi. İşgale uğrayan Türkistan hanlıkları İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin yardımına başvurdularsa da bir sonuç alamadılar. Oysaki bu ilerleyiş hem İngiltere'yi hem de Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendiriyordu. Çünkü sonucunda Rusya'nın Hindistan üzerinden İngiltere'yi tehdit etme, Türkmen arazisine hâkim olup burada İran'ı ele geçirme ve doğu'dan Osmanlı Devleti'ni sıkıştırma hesapları yaptığı anlaşılmaktadır⁸⁵.

Rusya Türkistan'da ilerleyip İngiliz nüfuz alanına yaklaşıncı 1869 yılında İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Klarendon, Rusya'nın Londra Büyükelçisi Baron Brunov'a iki kuvvet arasında bir tampon bölge oluşturulması konusunda bir teklifte bulundu. Bu tampon bölgenin Amu Derya olarak belirlenmesi konusunda ısrar eden İngiltere 1873'e kadar devam eden müzakereler sonucunda Afganistan'ın tampon bölge olması konusundaki Rus teklifini kabul etmek durumunda kaldı⁸⁶.

⁸³ Baymirza HAYİT, *Türkistan Türklerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 118.

⁸⁴ Bkz. (49), ÖMÜRBEKOV, 617.

⁸⁵ *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Haz.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 120.

⁸⁶ Bkz. (83), HAYİT, 120.

1873 yılı civarında Türkistan'daki Rus faaliyetlerini dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla bölgeye giden Amerikalı gazeteci Henry Mac Gahan yazdığı eserde İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya topraklarını kendi aralarında paylaştığını kesin bir dille ifade etmektedir. Bu paylaşıma göre, Hindikuş Dağları'nın kuzeyi sınır olarak kabul edilirken İngilizler Pencap, Peşaver ve Afgan hududundan Hindistan'a kadar olan toprakları; Ruslar ise Hive dâhil olmak üzere Zerefşan vadisi, Taşkent, Hocend ve Semerkand bölgesini himaye edeceklerdi⁸⁷. Rusya Türkistan siyasetinde İngiltere'ye karşı izlediği tutumla onun tarafsız kalmasını amaçlamış ve bunda başarılı da olmuştur. Diğer taraftan İngiltere Rusya'nın Türkistan'a doğru ilerleyerek Hindistan'ı tehdit etmesine bir ses çıkarmayıp İstanbul ve Boğazlarda ortaya çıkan Rus muhalefetini ortadan kaldırmıştır⁸⁸.

24 Ocak 1873'de İngiltere Badahşan ve Vahan'ın Afganistan'a ait olmasını Rusya'ya kabul ettirdi. Bu şekilde İngiliz nüfuz sahası Afganistan'da, Rus nüfuz sahası ise Buhara'da sınırlandırılıyordu. 1884'de Rusların Merv'e yürümesi sonucunda İngiltere, durumu anlaşılmaya aykırı olması sebebiyle protesto etti. Fakat Rusya Türkmen bölgesinde hareket serbestliğine sahip olduğunu bildirdi. 10 Eylül 1885'de Afgan-Rus hattı konusunda Londra'da bir protokol imzalandı. Bu durum her iki tarafı da memnun etmediği gibi 27 Ağustos 1895'de Rusya, Çin ve İngiltere arasında Pamir Anlaşması'nın imzalanması sonucunu verdi⁸⁹.

1. 2. 3. Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Anlaşmazlıklar ve Rusya'nın Bu Durumdan Faydalanması

XVIII. yüzyılda Türkistan coğrafyasında siyasi olarak konumlarını güçlendirmeye çalışan Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları bulunmaktaydı. Bu hanlıklar iç mücadeleler ve göçebelerin isyanları yüzünden zayıf düşmüşlerdi⁹⁰.

⁸⁷ Henry MAC GAHAN, **Türklere Karşı Rus Vahşeti**, Haz.: Muhittin NALBANDOĞLU, 30, 232.

⁸⁸ G. H. BOLSOVER, "1815–1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", 286.

⁸⁹ Anlaşmaya göre, İngiltere nüfuz bölgesi Zor-Köl'den Çin sınırına kadar uzandı. Pyanç Irmağı'nın sol kıyısı Afganistan'a; Suğnân, Ruşân ve Vahân da Rusya'ya bağlandı. Bkz. (83), HAYİT, 117.

⁹⁰ Nadir DEVLET, **Çağdaş Türk Dünyası**, 143.

Buhara ve Hive hanlıkları birbirlerine karşı askerî açıdan üstünlük sağlamaya çalışırken; Fergana vadisini ele geçirmek için Buhara ve Hokand arasındaki şiddetli mücadeleler⁹¹, Rus tehlikesine karşı bu hanlıkların birleşmemesinin en önemli nedenlerindendir.

Ruslar bu hanlıkların sınırına yaklaştıklarında Hokand Hanlığı içerisinde iç savaş meydana geldi. Rus ilerleyişini durduramayan Hüdayar Han 1864 yılında Osmanlı Devleti'nden ve Hindistan'daki İngiliz makamlarından yardım istedi. Mesafenin uzak olması nedeniyle yardım gönderemeyen Osmanlı Devleti problemlerini kendi kendilerine çözmelerini tavsiye etti⁹². Bu tarihlerde sahte derviş olarak Orta Asya'da bulunan Macar bilgini Vambery'nin şu sözleri bölgenin önemini ve Osmanlı Devleti'nin olay karşısındaki tutumunun ne derece etkisiz kaldığını ifade etmektedir:

“Dünya siyaseti bugünkü mihverini muhafaza ettikçe, Orta Asya'da ve Orta-Şark'ta İngiliz-Rus mücadelesi devam edecektir. Bu çekişme sahasının millet olarak muhatabı olduğu asıl topluluk da, taşıdığı muhtelif isimlere rağmen Türk halkıdır. Avrupa'yı bilirim, Orta-Asya'yı da gezdim. Buralarda Avrupa sanayisi için hasret çekilen her türlü iptidai maddelerle çalışacak insanlar var. Afrika'da bu iki şartın sadece birincisi mevcuttur. Kanaat getirdim ki, Ruslar Türkistan'ı kaybettikleri gün esas kudret menbaalarından mahrum olurlar ve muhakkak çökerler. Bu da esas meseleyi Türk-Rus meselesi haline getiriyor. Bunu Petersburg kavramıştır, fakat İstanbul idrak edememiştir.”⁹³

Çar II. Aleksander (1855–1881) 1867 yılında Rusya'nın Türkistan siyasetini şu şekilde açıklıyordu: “Bizim doğuya doğru ilerlememiz, sadece Sir-Derya'ya kadar bir yayılma olmayıp İran ve Hindistan'a kadar uzanacaktır; şimdiye kadar fethetmiş

⁹¹Bkz. (40), SABOL, 587.

⁹² Bkz. (14), SARAY, 11.

⁹³Bkz. (41), KUTAY, 78.

olduğumuz bölgelerdeki yerimizi güçlendirene kadar Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarının bize karşı birleşik bir cephe kurması engellenmelidir. Bu nedenle Hokand ve Buhara'yla hiçbir anlaşma yapmamalı, ayrıca Buhara Emirliği'ne denetimimiz altına girmesi için baskı yapılmalıdır.⁹⁴”

1762–1831 yılları arasında Hokand Hanlığı bugünkü Kırgızistan arazisinin büyük bir bölümünü ele geçirerek önemli bölgelerde kaleler ve ticaret merkezleri kurdu. Ağır vergiler koyarak Kırgız gençlerini askere alması, Kırgızların Hokand Hanlığı'na karşı Rusya'ya yaklaşmasına neden oldu⁹⁵. Avrupa meseleleriyle meşgul olan Rusya başlangıçta bu duruma kulak vermese de İngiltere'nin Asya'da yayılışının hızlanması Rusya'nın Türkistan siyasetine ağırlık vermesiyle sonuçlandı.

Rusya ile Türkistan arasındaki ilk ilişkiler ticarî amaçlı olarak başlamıştır. Türkistan tüccarlarının 1364 yılında Nijni-Novgorod'da ticaret yaptıkları görülmektedir. Rusların Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmeleri Türkistan ile ticarî ilişkilerini geliştirmelerine neden olmuştur. Fakat siyasî ilişkilerin gelişmesi bu kadar hızlı olmamıştır. İlk siyasî ilişkiler 1585 yılında Hive ve Buhara elçilerinin Rus Çarı Fedor İvanoviç'e Hanlarının dostluk mesajlarını bildirmeleriyle başladı⁹⁶. Bu şekilde başlayan siyasî ilişkiler XVII. yüzyılda da devam etti.

XVII. yüzyılda Türkistan'dan Rusya'ya on altı diplomatik heyet gönderilirken; Rusya'dan Türkistan'a dokuz diplomatik heyet gönderilmiştir. Türkistan'a gönderilen bu heyetlerin görevi sadece ticarî ilişkilerin geliştirilmesine yönelik değildir. Buhara ve Hive'ye gönderilen elçilik heyetine verilen talimatta gittikleri memleketlerin politikası, ekonomisi, askerî durumu ve komşu memleketlere giden yolları hakkında bilgi edinmeleri istenmekteydi⁹⁷.

⁹⁴Bkz. (28), KAYABALI- ARSLANOĞLU, 36.

⁹⁵ Bkz. (59) ABAZOV, 608.

⁹⁶ Bkz. (83), HAYİT, 43.

⁹⁷A.g.k., 44.

1. 2. 4. Rusların Türkistan Sınırına Kaleler İnşa Ettirmesi

Amu Derya Nehri'nin aşağı mecrasında ve Yarkent civarında zengin altın kaynakları olduğunu öğrenen I. Petro bir keşif gezisi yapmak amacıyla bölgeye bir heyet gönderdi. Bu heyetin Oyratlar tarafından mağlubiyete uğraması sonucunda İrtiş Havzası'nda güvenliğini sağlamak isteyen I. Petro 1716'da Omsk kalesi, 1718'de Ceti-Tam (Semipalatinsk) ve Ust-Kamenogorsk kalelerini inşa ettirdi⁹⁸. I. Petro'nun 1717 yılında Hive'ye gönderdiği 3600 askerlik keşif kolu da Hiveliler tarafından imha edilince bu başarısızlığın ardından 1839'a kadar Türkistan üzerine herhangi bir askerî hareket yapılmadı. 1838'de Pamir'e kadar ilerleyen İngilizler 1839'da Kandahar ve Kabil şehirlerini ele geçirmişlerdi. İngilizlerin Türkistan'a güneyden yaklaşmaları üzerine Ruslar 1839'da Perovski kumandasındaki bir kuvveti Hive'yi ele geçirmek üzere harekete geçirdilerse de sefer başarısızlıkla sonuçlandı⁹⁹.

Rusya Türkistan sınırına yaptırdığı kaleleri üs olarak kullanarak yaptığı askerî harekâtlarda başarı sağlamayı umuyordu. Bu amaçla 1847'de Sir Derya üzerinde Raim (Aralsko) kalesi kurulmuş ve Aral Gölü'ne donanma indirilmiştir¹⁰⁰. 1840'lara gelindiğinde Hazar Denizi'nde Yayık Irmağı'nın ağzında kurulmuş olan Guriev şehrinden başlayıp, Orenburg, Orsk, Tobol, İşim, Omsk ve İrtiş'i izleyerek Semipalatinsk'e kadar ulaşan Orenburg-Sibirya askeri hattını meydana getirmişlerdir¹⁰¹. Bu hat hem sınırları korumak, hem de Türkistan içlerine akınlar yapmak amacıyla oluşturulmuştu. 1734–1735 yılları arasında tamamlanan Orenburg kalesinin inşa edilmesi,¹⁰² Türkistan'ın istilasını kolaylaştırması açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir¹⁰³.

⁹⁸Bkz. (34), TOGAN, 211.

⁹⁹Bkz. (2), KURAT, 349.

¹⁰⁰Bkz. (28), KAYABALI-ARSLANOĞLU, 34.

¹⁰¹ Bkz. (52), YETİŞGİN, 596.

¹⁰²Ruslar tarafından ele geçirilmeden önce Orenburg şehrinde 100.000 Müslüman nüfus bulunmaktaydı. Rusların eline geçtikten sonra Müslüman ahali Asya içlerine doğru göç etmiş ve şehirde ancak 5000 Müslüman kalmıştır. Eugene SCHUYLER, *Türkistan Seyahatnamesi*, Çev. Kolağası Ahmed, Haz. Ali AHMETBEYOĞLU-Kemal ÖZCAN-İshak KESKİN, 14.

¹⁰³Bkz.(34), TOGAN, 175.

1825 yılına kadar bölge tam manasıyla kontrol altına alınmış ve 1834'de Hazar'ın kuzeydoğu kıyısına Petro Alexandrovski istihkâmı inşa edilmişti. Fakat 1837'de Sibiry Kazaklarından Sultan Kenasarı Kasımov'un başlattığı isyanın güçlükle bastırılması Ruslara yeni istihkâmlar kurmalarının önemini hatırlatmıştı. Sonuçta 1847'de Sir Derya ağzında kurulan Raim kalesi başta olmak üzere bozkırın kuzeyinde birçok küçük istihkâm kurularak bölge denetim altına alınmaya çalışılmıştı¹⁰⁴.

¹⁰⁴Henry H. HOWORTH, **History of Mongols**, 672.

2. BÖLÜM

2. TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALİNİN BAŞLAMASI

2. 1.HOKAND HANLIĞI'NIN İŞGALİ

2. 1. 1. Rus İşgalinden Önce Hokand Hanlığı

Adını başkent Hokand şehrinden alan Hokand Hanlığı Buhara Hanlığı'nın doğusundan Çin sınırına kadar uzanan topraklara hakimdi¹⁰⁵. Özbeklerin Ming kabilesine mensup olan Şahruh 1710 yılında Fergana bölgesinde idareyi ele geçirerek Hokand Hanlığı'nın temellerini attı¹⁰⁶. Şahruh'tan sonra yerine geçen Abdülkerim döneminde Kalmuklar ve Çinlilerle mücadele edildi. 1808'de Türkistan'ın önemli ticaret merkezlerinden Taşkent, Çimkent ve Sayram ele geçirildi. Buhara Hanlığı'na karşı mücadele edilerek Oratepe ve Cizzak alındı. 1814 yılında Türkistan (Yesi) şehri Hokand topraklarına katıldı¹⁰⁷.

1762–1831 yılları arasında hanlık bugünkü Kırgızistan coğrafyasının hemen hemen tamamını ele geçirerek birçok kale ve ticaret merkezi için ileri karakollar oluşturdu. Hokand Hanlığı'nın Kırgız halkından yeni vergiler istemesi ve Kırgız gençlerini askere alması bağımsız yaşamak isteyen Kırgızların hanlığa karşı yeni ittifak arayışları içerisine girmesine neden oldu. Bu amaçla 1814 ve 1824 yıllarında Isık Göl'den gelen Kırgız delegeleri Rusya'dan korunma talebinde bulundularsa da Rusya bu dönemde Avrupa'daki olaylarla¹⁰⁸ meşgul olduğundan Türkistan'a müdahale edemedi¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Rifat UÇAROL, *Siyasi Tarih (1789–1999)*, 267.

¹⁰⁶ Enver KONUKÇU, “Hokand Hanlığı”, 215.

¹⁰⁷ A.g.m., 215.

¹⁰⁸ Bu dönemde Avrupa'da Napolyon Savaşları devam etmekteydi. 1812 yılında Rusya Napolyon askerlerinin işgali altına girmişti. Bkz. (105), UÇAROL, 20-33.

¹⁰⁹ Bkz. (59), ABAZOV, 608.

1812 yılında Rusya'ya bir elçi gönderilmesi diplomatik ilişkilerin başlamasına neden oldu. 1826 yılında Doğu Türkistan'a gönderilen bir kuvvet Gülbağ Kalesi'nin Hokand Hanlığı'na bağlanmasını sağladı¹¹⁰. 1830'da Kaşgar'a giren Hokand birlikleri Yarkent, Hoten ve Aksu'yu ele geçirdiler. Buhara ordusunun Hokand'a saldırma ihtimali ortaya çıkınca Doğu Türkistan'ı terk ettiler. 1843–44 yılında Doğu Türkistan'daki bazı şehirlerde gümrük tahsilâtının Hokand Hanlığı'na ait olması şartıyla Çinlilerle bir anlaşma yapıldı¹¹¹.

XIX. yüzyıl başlarında Hokand Hanlığı'nın sınırları Pamir'den İli Irmağı'na ve Altay Dağları'ndan Sir Derya'nın (Seyhun) aşağı mecrasına kadar uzanıyordu¹¹². 1844 yılında Buhara ile Hokand arasındaki mücadele bir muharebeye dönüşmüş ve Buhara Emiri Nasrullah Cizzak, Hocent ve Ora-Tepe şehirlerini ele geçirerek hanlığın başkentini işgal etmiş ve Hokand Hanı Muhammed Ali Hanı çoluk çocuğuyla beraber idam ettirmiştir¹¹³. Çok geçmeden Hokand Hanlığı soyundan olan Şir Ali Bey Hokand şehri üzerine yürüyerek 3000'e yakın Buhara askerini ortadan kaldırıp tekrar bağımsızlığını ilan etti¹¹⁴. Buhara ile Hokand arasındaki bu mücadele 1865'de Rusların Taşkent'i işgaline kadar devam etti.

2. 1. 2. Rusya'nın Hokand Hanlığı'na Doğru İlerleyişi ve Akmescid'in İşgali

Rusya 1734–1869 tarihleri arasında Kazak Hanlıkları olan Küçük, Orta ve Ulu Cüz'ü ele geçirdikten sonra¹¹⁵ Türkistan'a daha kolay sahip olabilmek için Çu ve Sir Derya (Seyhun) Nehirleri arasında Hokand Hanlığı'na karşı yapılacak savaşlarda kullanılmak üzere müstahkem mevkieler oluşturmaya başladı. 1845'de Irgız ve Turgay Nehirleri üzerinde kaleler inşa edilmiş, 1847 'de Kopal İstihkamı, 1848'de

¹¹⁰ Bkz. (106), KONUKÇU, 215.

¹¹¹ MEHMED ÂTIF, **Kaşgar Tarihi: Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesî**, Haz. İsmail AKA-Vehbi GÜNAY-Cahit TELCİ, 219; Baymirza Hayit anlaşma tarihini 1831 olarak nakletmektedir. Bkz. (3), HAYİT, 36.

¹¹² A.g.k., 36.

¹¹³ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 219.

¹¹⁴ Bkz. (83), HAYİT, 37.

¹¹⁵ Rusya'nın Kazak Hanlıklarını ele geçirmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman YORULMAZ, **Küçük Cüz Kazakları İle Çarlık Rusya Arasındaki Siyasi ilişkiler (1730-1790)**.

Kara-Butak ve Kos-Aral limanları kurulmuştur¹¹⁶. Rusların 1847’de Sir Derya’nın (Seyhun) Aral Gölü’ne döküldüğü mevkide Raim kalesini yaptırmaları¹¹⁷, 1852 yılında Hokand Hanlığı’nın doğrudan sınır komşusu olmaları, Rusya-Türkistan ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur¹¹⁸.

Ruslar Sir Derya’nın (Seyhun) aşağı mecrasından, Çu ve İli Nehirlerinin yukarı kısımlarına kadar olan bölgelerde müstahkemler oluşturdudan sonra Hokand topraklarına girişte önemli bir mevkide bulunan Akmesicid şehrini işgal edebilmek için hazırlıklara başladı. Kale Yakup Bey tarafından idare edilmekteydi¹¹⁹. Ruslar Hokand’a karşı direk olarak büyük bir savaşı göze alamadıklarından Hokand birliklerinin gücünü ölçmek amacıyla küçük muharebelerle karşı karşıya gelmeyi tercih ediyorlardı¹²⁰.

1852’de Ruslar tarafından Akmesicid’e gönderilen bir kartograf heyetinin (haritacı) 16 Nisan 1852’de kale kumandanı tarafından tutuklanması üzerine Albay Blaramberg liderliğindeki 600 piyade, 200 süvari ve 15 toptan oluşan Rus birlikleri 18 Nisan’da Akmesicid’e doğru saldırıya geçtilerse de bu ilk saldırı Hokand Hanlığı’nın birlikleri tarafından başarıyla etkisiz hale getirildi. 1250 süvari, 4 topçu taburu ve 36 toptan oluşan bir kuvvetle yapılan ikinci saldırı da yine başarısızlıkla sonuçlandı¹²¹.

2500 asker, 12 Kazaçık bölüğü, 52 gemi ve 36 toptan oluşan General Perovski kumandasındaki Rus birlikleri 3 Temmuz 1853’te tekrar Akmesicid kalesini kuşattılar¹²². 20 asker, 280 erkek, 83 kadın ve 65 çocukla kaleyi müdafaa etmeye çalışan Yakup Bey Hokand şehrine giderek yardım temin etmeye çalıştı¹²³. Yakup

¹¹⁶ A.g.k., 62.

¹¹⁷ Bkz. (102), SCHUYLER, 44.

¹¹⁸ Bkz. (2), KURAT, 349.

¹¹⁹ A.g.k., 349.

¹²⁰ Bkz. (83), HAYİT, 63.

¹²¹ A.g.k., 65.

¹²² Bkz. (87), MAC GAHAN, 47.

¹²³ Bkz. (83), HAYİT, 65.

Bey'in kaleden ayrılması Rusların Akmesicid'i ele geçirmesini kolaylaştırmıştır¹²⁴. Rus birliklerinin kumandanı Perovski kale kumandanı Muhammed Veli'ye yazdığı mektupta, kalenin er geç Rusların eline geçeceğini, teslim olmalarını, Rusların buraya geçici bir süreliğine değil, ebediyen kalmak üzere geldiğini bildirdi¹²⁵. General Perovski Hokandlılar tarafından gönderilen elçinin elinde bulunan ve kale kumandanının sonuna kadar mücadele edeceklerini ifade eden mektubunu alarak parça parça etmiş ve şehri harp yoluyla ele geçireceğini bildirmiştir¹²⁶. Sonuçta 27 Temmuz 1853'te Ruslar ani bir hücumla kaleyi ele geçirmeyi başardılar ve kale kumandanı, 206 erkek ve kadınlar öldürüldü¹²⁷.

Akmesicid'in işgali Rusların Türkistan siyaseti açısından bir dönüm noktasıdır. Rusların daha ileriye gidebilme cesaretlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Türkistan'ın daha kolay ele geçirilebilmesi için bölgenin coğrafi özellikleri hakkında bilgi edinmek amacıyla çeşitli heyetler oluşturuldu. 1858–1859 yılları arasında N. V. Hanikov başkanlığındaki bir heyet Horosan'a, İgnatiyev başkanlığındaki bir heyet ise Hive ve Buhara'ya gönderilmiştir¹²⁸. Ayrıca İgnatiyev bölgenin coğrafi özellikleri hakkında bilgi edinmenin dışında Buhara Hanlığı'nı Hokand Hanlığı'na karşı savaş açmaya zorlayacaktı. Bunun karşılığında Buhara ise, Rusların himayesini kazanacaktı¹²⁹. En azından Hokand Hanlığı'na karşı yapılacak bir savaşta Buhara'nın tarafsız kalması sağlanmış olacaktı.

İgnatiyev Orenburg Valisi'nin Kongrad şehrinde ayaklanan Yamud Türkmenlerinin reisi Ata Murad'a verilmek üzere bir mektup taşıyordu. Mektupta Hive'ye karşı ayaklanmaları dâhilinde destekleneceklerinin ifade edildiğini öğrenen Hive Hanı 18 Temmuz 1859'da İgnatiyev'i kabul etmesine rağmen herhangi bir taviz vermedi. 16 Eylül'de Buhara Hanı Emir Nasrullah tarafından kabul gören İgnatiyev Rus gemilerinin Amu Derya'ya (Ceyhun) girişinin sağlanması ve serbest ticaret

¹²⁴Bkz. (2), KURAT, 349.

¹²⁵Bkz. (83), HAYİT, 65.

¹²⁶Bkz. (102), SCHUYLER, 61.

¹²⁷ Bkz. (83), HAYİT, 66.

¹²⁸Bkz. (2), KURAT, 350.

¹²⁹Bkz. (83), HAYİT, 68.

yapabilmeleri konusunda teminat aldı. Karşılığında ise, Hokand Hanlığı'na karşı savaşmaları dâhilinde Ruslar tarafından destekleneceklerini bildirdi¹³⁰.

Orenburg valisi Katenin Sir Derya (Seyhun) Culak şehrinin işgal edilmesini, zira bu şehrin daha sonra ele geçirilecek olan Türkistan (Yesi), Çimkent, Evliya Ata ve Taşkent şehirleri için üs olarak kullanılmasının uygun olacağını Harbiye Bakanlığı'na bildirmesine rağmen, teklif kabul görmedi¹³¹. İgnatiyev'in heyet sonuçlarının ve Katenin'in işgal planının müzakere edildiği 1859'daki toplantıda Katenin Culak, Emba ve Yangı Kurgan'da birer müstahkem mevki inşa edilmesi gerektiğini bildirdi. Buna karşılık İgnatiyev Hokand Hanlığı üzerine hücum edilerek Türkistan (Yesi) ve Taşkent şehirlerinin himaye edilmesine öncelik verilmesi gerektiğini savundu. Bu dönemde Avrupa'daki olaylar¹³² nedeniyle bu plana ağırlık veremeyen Rusya, Hazar Denizi'nin güney sahilinde bir askeri üs yapılması, Kongrad şehrinin ve Pişpek kalesinin ele geçirilmesi konusunda talimat verdi¹³³.

Orenburg savaş kuvvetlerinin ikinci Kurmay Başkanı Dandeville 1869'da Kızıl-Su mevkiinde Krasnovodsk adıyla bir askerî üs inşa ettirdi. Aral Gölü filosu şefi A. I. Butakov ve Albay Çernayev Kongrad şehrini ele geçirdiyse de burada fazla tutunamayarak 1859'da şehri terk etti. Karargâh yüzbaşısı M. I. Venyukov birlikleri ise, Akmesid'in işgalinden sonra kurulan Alma Ata (Verniy) (1853-1854) kalesinden Hokand topraklarının içlerine doğru sokulup Tokmak ve Pişpek şehirlerinin haritalarını hazırladılar¹³⁴.

2. 1. 3. Rusların Hokand Hanlığı'na Ait Evliya Ata, Türkistan ve Çimkent Kalelerini Ele Geçirmeleri

¹³⁰ A.g.k., 69.

¹³¹ A.g.k., 69.

¹³² Bu tarihlerde Avrupa'da güçler dengesi bozulmaya başlamış; milliyetçilik akımından etkilenen İtalyanlar ve Almanlar siyasî birliklerini oluşturmak için Fransa ile mücadeleye girişmişlerdi. Özellikle Almanya Fransa'ya karşı Rusya'yı kendi yanında tutmaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu durum Rusya'nın Asya'daki faaliyetlerini biraz yavaşlatmasına neden olmuştur. Bkz. (105), UÇAROL, 231–251.

¹³³ Bkz. (83), HAYİT, 70.

¹³⁴ A.g.k., 70.

Rusya'nın Türkistan'a nüfuz etmek istemesinin başlıca sebebi Asya'daki ticarî ve siyasî menfaatlerini gerçekleştirebilmektir. Bu noktada Rusya'nın en önemli rakipleri İngiltere ve Çin idi. 2 Kasım 1860 tarihinde Çinlilerle Ruslar arasında yapılan antlaşmaya göre; Rus malları gümrüksüz olarak Çin'e girebilecek ve Ruslar Kaşgar'da konsolosluk açabilecekti¹³⁵. Rus mallarının Çin'e serbestçe ulaşabilmeleri için güvenli bir geçit yoluna ihtiyaç vardı. Bu geçit yolunun oluşturulabilmesi ve Orenburg ile Sibirya hatlarının birleştirilebilmesi için de Hokand Hanlığı'na ait Türkistan, Evliya Ata ve Çimkent şehirleri ele geçirilmeliydi. Ruslar 1861 yılından itibaren Çin ile yapılacak ticari ilişkilerin güvenliğini sağlamak bahanesiyle, Çin sınırının 500 metre yakınında Dzhulek denilen yerde bir istihkâm merkezi kurdular. Bu merkezin kurulmasındaki asıl amaç Türkistan, Alma-Ata ve Pişpek'e açılan yolu denetlemektir. Daha sonra Albay Cherniaev ve Yüzbaşı Protsenko komutasındaki Rus birlikleri Kurtka ve Dzhumgal kalelerini ele geçirerek bölgeyi denetim altına aldılar¹³⁶. Asya ticaretinde üstünlük sağlamak isteyen Rusya'nın istila planını bu şekilde genişletmek istemesi kaçınılmazdı.

1853'de Akmesid'in ele geçirilmesinin ardından Rus kuvvetleri ile Hokand kuvvetleri arasında oldukça fazla muharebe gerçekleşti. Fakat bu esnada Rusya Kırım Harbi ile meşgul olduğundan Türkistan siyasetini ertelemek mecburiyetinde kalmıştı. Neticede Rus topraklarının ateşi sebebiyle Hokandlılar savaşı kaybettiler ve Yedi-Su bölgesindeki en önemli mevkilerden biri olan Uzun-Ağaç Rusların eline geçti¹³⁷.

Rus Çarı Nikolay 1851 yılında Sibirya ve Orenburg hatlarının birleştirilmesini istediysede bu durum gerçekleştirilemedi. Bu hattın birleştirilmesi

¹³⁵A.g.k., 71.

¹³⁶D. MAC KENZİE, *The Lion of Tashkent, The Career of General M. G. Cherniaev*, 29–38'dan naklen Bkz. (1), ONAY, 18.

¹³⁷Bkz. (71), MERT, 94.

için Türkistan, Evliya Ata, Pişpek ve Taşkent'in ele geçirilmesi gerekiyordu. Bu suretle Orenburg'dan Sibirya'ya kadar bir yol açıp Türkistan'ın fethini tamamlamayı amaçlıyorlardı¹³⁸. 24 Ekim 1862'de Pişpek Rusların eline geçti¹³⁹.

Orenburg valisi Bezak 22 Kasım 1861'de Harbiye Bakanlığı'na gönderdiği raporda Orenburg ve Sibirya hatlarını Taşkent'le birleştirmeyi önerdi ve bu öneriyi şu gerekçelere bağladı:¹⁴⁰ “Taşkent, Rusya'nın en elverişli sınırı olarak kabul edilir. Hokand Hanlığı Taşkent'i tehdit ettiği takdirde, Rus garnizonu, Sir Derya (Seyhun) ve Sibirya hattından yardım alabilir. Taşkent'in işgali, Sir Derya'daki müstahkem limanlarımızın ikmalini kolaylaştırır ve Sir Derya Nehri'nin yukarı mecrasının fethini hızlandırır; ayrıca bize Kazaklar ile Hokand Kazakları arasındaki iç çatışmaları bertaraf etmek imkânını sağlar. Bizim vergi gelirlerimiz de yükselir. Türkistan şehri işgal edilince civarındaki kalay yataklarına erişiriz. Bu metal bizde bulunmadığı için bize bilhassa lazımdır. Taşkent önemli bir endüstri şehri olup, Buhara, Çin ve Rusya'dan gelen kervanların buluştuğu bir yerdir. Hokand şehri buradan 50 verst¹⁴¹ uzaklıkta bulunmaktadır. Taşkent işgal edilince, o zaman sadece Hokand'ı egemenliğimiz altına almakla kalkmayıp Buhara üzerindeki nüfuzumuzu da artıracğız. Taşkent'ten elde edeceğimiz gelirler, Sir Derya kalelerimizin masraflarını şüphesiz karşılayacaktır. Taşkent'i işgal etmek için her zaman bir bahane bulunabilir.”

Türkistan'daki ilerleyişini Kırgız bölgesi yönünde genişletmek isteyen Rus Çarı'nın 1855 yılında Isık Göl'deki, 1864'te Çatkal'daki Kırgız boylarını koruması altına aldığını açıklaması Hokand Hanlığı ile Rusları karşı karşıya getirdi¹⁴². Bu arada 1861'de D. A. Milyutin Harp Bakanlığı'na, Dyugameli Sibirya Valiliği'ne, İgnatiyev ise Hariciye Bakanlığı'nın Asya Masası Müdürlüğü'ne getirildi¹⁴³. Bu

¹³⁸ Bkz. (102), SCHUYLER, 72.

¹³⁹ Bkz. (71), MERT, 94.

¹⁴⁰ Bkz. (83), HAYİT, 73.

¹⁴¹ 1 verst = 1,06 km. Bkz., **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, 74.

¹⁴² Bkz. (59), ABAZOV, 608.

¹⁴³ Bkz. (83), HAYİT, 73.

şekilde Türkistan'ın işgaline öncelik vermek isteyen görevliler birbirlerinin faaliyetlerini destekleyebilecekleri mevkilere atanmış oluyorlardı.

Akmescid'in Rusların eline geçmesinden sonra Hokand Hanı Hudayar'ın kardeşi olan Taşkent Beylerbeyi Malla Bey kardeşine karşı taht mücadelesine girişti¹⁴⁴. 1857 yılında Evliya Ata'da Kazakların hanlığa karşı bir isyan ortaya çıkarmaları ve Rusların Hokand üzerine doğru ilerlemeleri hanlık içerisindeki iç karışıklıkların daha da artmasına neden oldu¹⁴⁵. Malla Bey'in 1858'de Hudayar Hanı tahttan indirerek kendi hanlığını ilan etmesi neticesinde Hudayar Han Buhara'ya sığınarak Buhara ordusunun yardımıyla Hokand şehrine saldırdı¹⁴⁶. Bu saldırı sonucunda ortaya çıkan bir grup Malla Bey'i öldürüp, Şah Murad'ı Han olarak ilan etti. Bu karışık durumdan faydalanan Hudayar Han Buhara Emiri'nin yardımıyla Hokand şehrini ele geçirdi. Nitekim Buhara Emiri Muzaffer Hokand'ı kendisine bağladığını belirterek Hudayar Hanı Taşkent Beylerbeyi olarak ilan etti¹⁴⁷. Hokand Hanlığı'nın önemli komutanlarından biri olan Alim Kul bu durumu protesto ederek ahalinin de onayını alarak Malla Bey'in oğlu Seyyid Sultan'ı han ilan ettiyse de Seyyid Han idareyi tam olarak ele alamamış, ondan sonra tahta geçen Said Han döneminde de idare Alim Kul'un elinde olmuştur¹⁴⁸.

Hanlığın bu şekilde iç karışıklıklar yaşadığı bir dönemde bu durumdan faydalanmak isteyen Rusların saldırı planlarına hız vermesi oldukça muhtemeldir. Çar II. Aleksander 23 Aralık 1862'de Suzak, Evliya Ata, Türkistan (Yesi) ve Çimkent'in işgali için askerî hazırlıkların yapılması ve bölge üzerinde gerekli tedbirlerin alınması talimatını verdi¹⁴⁹.

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra, 1 Mayıs 1864'te Albay Çernayev komutasında Sibirya'dan gönderilen 2500 Rus askeri Türkistan şehrine ve General

¹⁴⁴ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 241.

¹⁴⁵ Bkz. (83), HAYİT, 75.

¹⁴⁶ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 242.

¹⁴⁷ Bkz. (71), MERT, 94; Bkz. (81), HAYİT, 75.

¹⁴⁸ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 242.

¹⁴⁹ Bkz. (83), HAYİT, 76.

Verevkin komutasında Orenburg'dan gönderilen 1200 Rus askeri Evliya Ata'ya doğru harekete geçtiler¹⁵⁰. Sultan Sadık liderliğindeki Hokand birlikleri 10 Haziran'da Türkistan'da Ruslara karşı saldırıya geçti, fakat şehrin hâkimi Canti-Utep 15 Haziran'da şehrin anahtarlarını Ruslara teslim etti¹⁵¹. Diğer taraftan Çimkent'e ulaşan Hokand Hanlığı ordusunun kumandanı Alim Kul 15 Haziran 1864'ten itibaren Çernayev birliklerine karşı müdafaa tedbirleri aldıysa da 4 gün süren çarpışmalar neticesinde Ruslar Evliya Ata'yı ele geçirdiler¹⁵². Bu ihanet ardından şehri teslim alan Rus askerinin faaliyetleri neticesinde pek çok köy yakıp yıkılmış ve binlerce Türkistanlı telef edilmiştir¹⁵³. Ruslar böylece işgal planlarını tamamlama yolunda büyük bir adım atmış oluyorlardı.

Türkistan ve Evliya Ata'nın ele geçirilmesinden cesaret alan Ruslar 7 Temmuz 1864'te Çimkent'e doğru harekete geçti. Şehri savunmak için hazırlık yapan Alim Kul elçisini göndererek Rus birliklerinin işgal ettikleri bölgelerden çekilmesini istedi. Komutan Çernayev böyle bir kararın sadece Rus Hükümeti tarafından verilebileceğini bildirerek Alim Kul tarafından müdafaa edilen Çimkent'i kuşattı¹⁵⁴.

Rusların Çimkent'i kuşattığı sıralarda Buhara Emirliği birlikleri Fergana Vadisi'ni işgal girişimindeydi. Buhara birliklerinin Hokand şehrine doğru ilerlemekte olduğu haberini alan Alim Kul Emir Muzafferiddin'e karşı topraklarını savunmak amacıyla harekete geçti. Hokand ordusu aynı zamanda Hocent ve Ora Tepe için Buhara Hanlığı ile savaşa tutuşmuştu¹⁵⁵. Bu durumdan faydalanan Ruslar 10,5 bölük, 2,5 Kazaçık yüzler bölüğü ve 18 top ile 3 Eylül 1864'te Çimkent'e saldırdılar. Nur

¹⁵⁰Bkz. (102), SCHUYLER, 72.

¹⁵¹ Bkz. (83), HAYİT, 77

¹⁵²A.g.e., 77; Bkz. (71), MERT, 95.

¹⁵³Şehrin ele geçirilmesinden sonra ortaya çıkan ayaklanmada 1500 Türkistanlı ve 500 Rus öldü.

Bkz. (83), HAYİT, 77.

¹⁵⁴ Bkz. (71), MERT, 95.

¹⁵⁵ Bkz. (83), HAYİT, 78.

Muhammed liderliğinde 6000 askerle müdafaa edilen Çimkent 22 Eylül'de ele geçirildi¹⁵⁶.

2. 1. 4. Rusların Taşkent'i Ele Geçirmeleri

Türkistan'ın önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent şehri bu özelliğinden dolayı Rusların ele geçirmek istediği bir merkez olmanın yanında, Hokand Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasında da sık sık mücadelelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şehrin etrafında 16 milden oluşan kale duvarları olmakla beraber şehir 12 kapıya sahiptir. Şehrin surlarının etrafı muntazam meyve bahçeleriyle donatılmıştır. Şehir dört kısımdan oluşup kuzeydoğuda Şaykantor, güneyde Beş Ağaç, batıda Kokçı, kuzeybatıda ise Şibzar mahalli bulunmaktadır¹⁵⁷. Bu dört mahal arasında zaman zaman anlaşmazlıklar ortaya çıksa da Taşkent'in ticari özellikleri bu mahallerin halkını bir arada tutmaktadır. Ahalisi çoğunlukla Özbek olup içlerinde Tacik, Tatar, Kırgız ve Hint kabilelerine ait insanlara da rastlanmakta olan Taşkent'in nüfusu takriben 120.000 civarındadır¹⁵⁸.

Çimkent'in alınmasından sonra hemen Taşkent üzerine saldırıya geçilirse şehrin kolaylıkla ele geçirileceğini düşünen General Çernayev askerleriyle birlikte şehre doğru harekete geçmiş ve şehrin etrafındaki bahçelere kadar ilerleyerek surları top ateşine tutmuştur¹⁵⁹. Musa Muhammed liderliğindeki Hokand birlikleriyle 1 Eylül 1864'te geçen ilk çarpışmalarda 36 ölü ve 120 yaralı olmak üzere kayıplar veren Ruslar geri çekilmek zorunda kaldılar¹⁶⁰. Hokand kuvvetleri 5 Aralık 1864'te

¹⁵⁶ Bkz. (53) PIERCE, 19.

¹⁵⁷ Bkz. (102), SCHUYLER, 100.

¹⁵⁸ A.g.k.,102; Ali Suavi Taşkent'in nüfusunu 70.000 olarak ifade etmektedir. Ali SUAVİ, **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, Haz. M. Abdülhalik ÇAY, 33.

¹⁵⁹ Bkz. (102), SCHUYLER, 109.

¹⁶⁰ A.g.k., 109.

Türkistan şehrini geri alabilmek, için saldırıya geçti; fakat İkan'da yapılan muharebede bozguna uğradılar¹⁶¹.

General Çernayev tarafından merkezden habersiz olarak girişilen bu harekâtın başarısızlıkla sonuçlanması Dışişleri Bakanı Gorçakov tarafından tepkiyle karşılandı. Gorçakov'a göre, "Savaşlar öncelikle diplomasi yoluyla kazanılırdı. Kamuoyu oluşturulmadan girişilen askeri harekât başarıya ulaşıyor gibi görünse de masa başında tam bir yenilgiye dönüşebilirdi. Bu yüzden çok dikkatli davranmalıydı. Özellikle Orta Asya gibi Rusya için son derece önemli bir bölgede merkezden gerekli izin alınmadan girişilen harekâtlar ve Hindistan'a doğru gerçekleştirilen hızlı ilerleme; İngiltere'yi telaşlandırabilir ve Rusların bölgedeki uzun vadeli çıkarlarına ve beklentilerine büyük darbe vurabilirdi."¹⁶²

Bu durum çerçevesinde hareket eden Dışişleri Bakanı Gorçakov 31 Ekim 1864'te Çar'dan Orta Asya'da daha fazla ilerlemeye izin vermeyen bir emirname yayınlamasını istedi. Fakat bu düşünce General Milyutin'in muhalefetiyle karşılaştı. General Milyutin "İlerleyişimizden dolayı İngiliz Bakandan özür dilememiz gerekmez. Onlar, Krallıkları ve adaları ele geçirirken bizim fikrimizi almıyorlar, bunu neden yaptıklarını biz onlara sormuyoruz."¹⁶³ diyerek bu fikre karşı çıktı. Sonuçta Orta Asya sorununu görüşmek amacıyla Çar II. Alexander tarafından Petersburg'da düzenlenen gizli toplantılar sonucunda askeri kanadın fikrine uyularak yayılmacı siyasete devam edilmesi kararı alındı. Bu nedenle Dışişleri Bakanı Gorçakov yayılmacı siyaseti haklı bir gerekçeye bağlamak amacıyla o meşhur bildiriye yayınlamıştır¹⁶⁴.

Bu şekilde hızlı bir harekâta girişen Rus birlikleri kısa sürede Türkistan içlerinde yeni mevziler elde etmişlerdi. Rus Hükümeti 25 Aralık 1865'te topladığı özel bir komisyonda Isık Göl'ün batı ucundan Aral Gölü'ne kadar Orenburg Genel

¹⁶¹Bkz. (83), HAYİT, 79.

¹⁶²Peter MORRIS, **The Russians In Central Asia 1870–1877**, 521-538'den naklen Bkz. (1), ONAY, 18.

¹⁶³A. g.e., 19.

¹⁶⁴Bildiri için bkz. s. 13.

Valiliği himayesinde bir Türkistan Bölgesi'nin oluşturulmasına ve bölgenin özel bir askeri vali tarafından yönetilmesine karar verdi ve yönetimine de Çernayev atandı¹⁶⁵.

Orenburg Genel Valisi Kricanovskiy 25 Şubat 1865'te Çernayev'e verdiği talimatta komşu ülkelere baskın yapmak için her an hazır bir kuvvet bulundurmasını istedi¹⁶⁶. 20 Nisan 1865'te harekete geçen Çernayev kumandasındaki birlikler 28 Nisan'da Çırçık Irmağı'ndaki Niyaz Bey kalesini ele geçirdiler¹⁶⁷ ve Taşkent'in su ihtiyacını karşılayan kanalları kapattılar¹⁶⁸. Bu durum ahalinin daha fazla mukavemet gösteremeyerek şehri Ruslara teslim etmesini sağladı.

Hokand naibi Alim Kul'un yönetiminden şikayetçi olan bir kısım Hokand ahalisi Rus yönetimini Hokand yönetimine tercih ettiklerinden şehrin kapısını Ruslara açmaya karar verdiler. 9 Mayıs'ta Hokand birlikleri ile Ruslar arasında Taşkent yakınlarındaki Ora-Tepe'de geçen muharebede Alim Kul liderliğindeki 7000 kişilik Hokand ordusu yenilgiye uğradı ve başkumandan Alim Kul şehit düştü¹⁶⁹. Bunun üzerine Hokand askerleri geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada Buhara Hanlığı birlikleri Hokand şehri üzerine yürüyerek Hocent'i işgal etti¹⁷⁰. Bununla birlikte Emir Muzafferiddin'in kendisini bölgenin tek hâkimi ve İslam'ın savunucusu olarak görmesi ve Rusların Taşkent'i boşaltmalarını istemesi gerginliğin daha da artmasına neden oldu¹⁷¹. Buhara Emiri bunu takiben Alim Kul'un oğlu Hudayar'ı Hokand tahtına oturtmuş ve Çar II. Alexander'a durumun onaylanması ve sınırların yeniden tesbit edilmesini bildirmek amacıyla Necmeddin Hoca'yı Petersburg'a elçi olarak göndermiş fakat bu elçi Çernayev'in ricası üzerine Kryzhanovskii tarafından Orenburg'da tutuklanarak görevinden alıkonulmuştu¹⁷².

¹⁶⁵Bkz. (1), ONAY, 20. Bkz. (83), HAYİT, 79–80.

¹⁶⁶A.g.k., 80.

¹⁶⁷ Bkz. (71), MERT, 95.

¹⁶⁸Bkz. (102), SCHUYLER, 109.

¹⁶⁹A.g.k., 110-111.

¹⁷⁰Bkz. (83), HAYİT, 80.

¹⁷¹Bkz. (64), BECKER, 28.

¹⁷²Bkz. (14), SARAY, 78.

Rusya, Hokand Hanı Mehmet Ali Han ve Buhara Emiri Nasrullah Han arasına nifak sokarak bu iki Türkistan hanlığını birbirleriyle savaşa teşvik etti. Altı ay devam eden bu savaşta Buhara Emiri Nasrullah Hokand şehrini işgal ederek Mehmet Ali Hanı ve çoluk çocuğunu öldürttü¹⁷³. Ruslarla mücadeleye girildiği bir zamanda sıranın kendisine geleceğini düşünemeyen Buhara Emiri'nin düşman kardeşleri bir çatı altında toplama siyasetini benimseyip Hokand'a saldırması Rus ilerleyişini daha da kolaylaştırmıştır¹⁷⁴.

Rusların işgali sırasında Hokand hâkimi ve Taşkent'i savunan kuvvetler arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmış, bir kısım ahali Hokand'ı savunmak için yola çıkmıştır. Taşkent'i müdafaa eden 30.000 kişiden yalnızca 5000'i süvari idi¹⁷⁵. Taşkent baş hâkimi Hakim Hoca'nın halkı Ruslara karşı teşkilatlandırmasıyla kahramanca mücadele edilmiştir. Tabiki bu durum 15 Mayıs'ta Rusların şehir duvarlarını aşarak şehri kan gölü haline getirmelerine engel olamadı ve 16 Haziran'da Taşkent tamamen Rusların eline geçti¹⁷⁶. Taşkent'in işgalinde Ruslar 126 ölü, 60 yaralı zayıat vermişken; Taşkent ahalisinin bine yakını hayatını kaybetmiştir¹⁷⁷.

Taşkent'in Rusların eline geçmesini sağlayan sadece Buhara ordusunun Hokand'a saldırısı değil; Taşkent ileri gelenlerinin de Ruslarla işbirliği yapmış olmalarıydı¹⁷⁸. Bu nedenle 17 Temmuz 1865'te Taşkent'in işgalinde hizmeti olan 31 kişi çeşitli mükâfatlarla ödüllendirildi¹⁷⁹.

Taşkent'in işgali şehrin idari yapısının düzenlenmesi durumunu ortaya çıkarmıştı. Bu konuda öne sürülen teklifler çeşitli tartışmalara neden olmuştu. St. Petersburg bu işgali onaylamaktan çekinmiş ve bu nedenle Taşkent'in Buhara'ya

¹⁷³MEHMET EMİN EFENDİ, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, 147.

¹⁷⁴Francis Henry SKRİNE, *The Heart of Asia*, 216.

¹⁷⁵Bkz. (102), SCHUYLER, 113.

¹⁷⁶Hélène Carréré D'ENCAUSSE, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", 134–135.

¹⁷⁷Bkz. (102), SCHUYLER, 109.

¹⁷⁸Rus ajanı olarak görev yapan Taşkent'in doğu hükümdarı 1864 yılı sonlarında Ruslara sığınmış ve şehir hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. A.g.k., 111.

¹⁷⁹Bkz. (83), HAYİT, 81.

karşı bir tampon bölge olarak kullanılmak üzere Rusya'nın himayesinde bağımsız bir hanlık olarak varlığını devam ettirmesini istemiştir¹⁸⁰. Şehir Rus yanlısı 55 kişinin isteğiyle Rus himayesinde, şariat kurallarına göre bir baş hâkim tarafından idare edilmek istediklerini bildirdi¹⁸¹. Fakat Rus yönetimi şehrin ticari statüsünden nasıl faydalanacağı konusunda müzakerelere başladı. 8 Ocak 1866'da Ticaret Bakanı Reitern Taşkent ile Orta Asya arasında ticaret yapmak amacıyla bir şirketin kurulması konusunda Çar'a bilgi verdi. 4 Mart 1866'da kurulan şirketin %50 hissesini hükümet satın aldı¹⁸². Sonuçta 27 Ağustos 1866'da şehirde din işleri ile uğraşan bir hâkim ve şeyhülislam bulunması kaydıyla Taşkent'in Rusya'ya bağlandığı resmen açıklandı¹⁸³.

Taşkent'in Ruslar tarafından alınması bütün Türkistan'da şaşkınlığa sebep olmuştur. Rus ilerleyişinin durdurulamayacağı açıkça anlaşılmıştır¹⁸⁴. Nitekim Taşkent'in alınmasının ardından Türkistan'daki çok geniş topraklar kısa zamanda Rusların eline geçmiştir.

Taşkent'in işgali yalnızca Türkistan'da değil, İngiliz kamuoyunda da yankılar uyandırmıştı. Rusların Türkistan'ın güneyine doğru ilerlemelerine karşılık İngiliz Hükümeti Ruslardan bir açıklama istedi. Bunun üzerine Gorçakov 10 Haziran 1865'te "Taşkent'in geçici bir süre için işgal edildiğini ve en kısa zamanda geri verileceğini"¹⁸⁵ bildirdi. Bu şekilde Gorçakov İngiltere ile karşı karşıya gelmenin bu harekâtın amaçları arasında olmadığını vurgulamış oluyordu.

Rusların Taşkent'e saldırdığı sıralarda Ora Tepe, Hocent ve Hokand'ı işgal eden Buhara Emirliği Hokand Hanı Sultan Said'i esir aldı ve idam ettirdi. 14

¹⁸⁰ Bkz. (64), BECKER, 30.

¹⁸¹ Bkz. (83), HAYİT, 82.

¹⁸² Orta Asya'nın zengin kaynaklarının farkına varan Ruslar ticarete uzmanlaşan ve çok sayıda ithalat, ihracat ve taşımacılık şirketleri kurmuşlardır. Bu şirketlerin hisselerinin büyük bir kısmı Çar ailesinin elindedir. Basil DMYTRYSHYN, *USSR A Concise History*, 19-27'den naklen Bkz. (1), ONAY, 29.

¹⁸³ Bkz. (83), HAYİT, 83.

¹⁸⁴ Bkz. (2), KURAT, 350.

¹⁸⁵ Bkz. (1), ONAY, 20.

Temmuz'da Hokand'ı ele geçirip Hudayar'ı yeniden han olarak tayin etti¹⁸⁶. Ruslar Taşkent'ten sonra 1 Haziran 1866'da Buhara tarafından ele geçirilen Hocent şehrini işgal ettiler. Bu muharebede 2500 Buhara askeri ve 1500 Hokandlı hayatını kaybetmiştir. Hocent'i işgal eden Ruslar Ekim ayında da Ora Tepe, Cizzak ve Yeni Kurgan'ın işgalini tamamladılar¹⁸⁷.

2. 1. 5. Türkistan Genel Valiliği'nin Kurulması ve General Konstantin von Kaufman'ın¹⁸⁸ Faaliyetleri

Rusya 1865 yılında Orta Asya'da işgal ettiği bölgelerde Türkistan adıyla bir eyalet meydana getirdi. Bu eyalet kuzeyde Sibirya ve Kırgız, güneyde Hive, Buhara, Bedenşan, Hokand ve Yeni Kaşgar, batıda ise Aral Gölü ile çevriliydi¹⁸⁹. 11 Temmuz 1867 yılında Türkistan Genel Valiliği'ne şu bölgeler dâhil edildi:¹⁹⁰ Sir-Derya, Fergana (Hokand), Semerkand, Semiçerya, Hazar Ötesi (Türkmenistan). Böylece Türkistan Genel Valiliği üç eyalet haline getirildi.¹⁹¹

	Nüfusu	Yüzölçümü
Seyhun Nehri Eyaleti	865.461 kişi	512.330 km ²
Yedi-Su Eyaleti	486.937 kişi	375.500 km ²
Kulca Eyaleti	<u>114.337 kişi</u>	<u>71.225 km²</u>
	1.466.735 kişi	909.055 km ²

17 Temmuz 1867'de Çar Alman asıllı General Konstantin von Kaufman'ı Türkistan Genel Valiliği'ne atayarak içte ve dışta her türlü siyasette karar alma

¹⁸⁶Bkz. (71), MERT, 95.

¹⁸⁷Bkz. (53), PIERCE, 24–25.

¹⁸⁸Konstantin Petroviç Kaufman (1818–1882) Orta Asya'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesinde önemli rolü olan bir Rus generalidir. Kafkasya'da hizmet verdikten sonra 1876'da Türkistan'a tayin edilmiş ve Türkistan'ın ilk Genel Valisi olmuştur. General Kaufman 16 Mayıs 1882'de Taşkent'te öldü. Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 149.

¹⁸⁹Bkz. (158), SUAVİ, 32–33.

¹⁹⁰ Bkz. (2), KURAT, 346–348.

¹⁹¹ Bkz. (158), SUAVİ, 33.

yetkisi verdi. General Kaufman görev ve sorumluluk alanını şu sözleriyle ifade etmiştir: “Çar’ın emriyle, Sir-Derya ve Semirchye oblastlarından oluşan Türkistan Eyaleti Askerî Valiliği’ne tayin edildim. Gözetimime bırakılan bu topraklarda sükûnun korunması için Çar gerektiğinde savaş ve barış yapma yetkisini bana vermiştir.¹⁹²”

Türkistan Genel Valiliği takriben 1.500.000 nüfusa sahip olup bu nüfusun yaklaşık 1 milyonunu Özbek ve Tacikler oluşturmaktadır¹⁹³. Kaufman öncelikli olarak Hokand’a karşı harekete geçti ve müzakereler yoluyla 13 Şubat 1868’de Rus tüccarlarının serbest ticaret yapmasına izin veren anlaşmayı Hudayar Han’a¹⁹⁴ kabul ettirdi. Anlaşmaya göre, ticaret mallarından yalnızca % 2,5 vergi alınacak ve Ruslar Hokand’da bir şehbender (ticaret temsilcisi) bulunduracaktı¹⁹⁵.

Bu sırada Hokand ile Buhara arasındaki mücadelelerde şiddetini korumaktaydı. Hokand Hanı Hudayar, Karatekin’i ele geçiren Buhara Emiri Muzaffer’e karşı olan mücadelesinde General Kaufman’dan yardım istedi¹⁹⁶. Hudayar Han’ın bu Rus yanlısı tutumu halk arasında hoşnutsuzluk yaratarak isyanların çıkmasına neden oldu.

1875’te Kaşgar’a gitmek üzere harekete geçen Albay Skobelev liderliğindeki Rus birliklerinin yol güzergahı hakkında bilgi edinmek üzere Hokand’da görünmeleri halkın tepki göstermesine neden olmuş; neticede Hudayar Han’ın en yakınları dahi Andican’da bulunan Nasreddin Han’a biat etmişlerdir¹⁹⁷. Hudayar Han Nasreddin Han’ı ortadan kaldırmaya karar vermişse de Andican’dan hareketle bir kısım kuvvetlerin üzerine gelmekte olduğunu haber alınca Rus askerlerinin yardımıyla haremi hazineden aldığı bir hayli nakit para ile beraber 8 Ağustos’ta Taşkent’e firar

¹⁹²Bkz. (14), SARAY, 18; Bkz. (1), ONAY, 24.

¹⁹³Bkz. (102), SCHUYLER, 106.

¹⁹⁴Hudayar Han Ruslara karşı gösterdiği sadık tutumundan dolayı 1868’de “I. Derece aziz Stanislav” madalyası aldı. Bkz. (83), HAYİT, 85; Nevzat KÖSOĞLU, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, 682.

¹⁹⁵ Bkz. (158), SUAVİ, 34.

¹⁹⁶A.g.k., 34; Bkz. (83), HAYİT, 85.

¹⁹⁷ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 324.

etti¹⁹⁸. Bunun üzerine Taşkent'e kaçan Hudayar kendisi ile görüşmek isteyen Kaufman'ın müzakere teklifini reddedince Kaufman tarafından Orenburg'a gönderilerek hapsedtirilmiştir¹⁹⁹. Hapisten kaçmayı başaran Hudayar önce İran'a, oradan Mekke'ye gitmiş ve sonunda Herat civarında ölmüştür²⁰⁰.

Hokand'ı ele geçiren Nasreddin Han ahalinin de arzusuyla Rusları Orta Asya'dan tamamen çıkarmak arzusuyla harekete geçerek Abdurrahman Abtabacı ve İsa Evliya liderliğindeki askerlerini Hocent ve Taşkent üzerine gönderdi²⁰¹. Rus birliklerine Hokand Hanlığı'na karşı yürüme emri veren General Kaufman 22 Ağustos 1875'te hanlığa bağlı Mihrem kalesi önlerinde Abdurrahman Abtabacı liderliğindeki Hokand kuvvetlerini yenilgiye uğrattı²⁰².

Bu zaferin ardından General Kaufman Hokand'a 4 mil mesafede bulunan Nimiçe kasabasında konaklayarak Hokand'a bir elçi gönderip, Rus askerlerinin Hokandlılara karşı herhangi bir garezi olmadığını, Hokand Hanlığı'na karşı isyan eden Kırgız ve Kıpçakları itaat altına almak için Hokand'da ikamet etmelerini ve Seyhun Nehri'nin güney taraflarının bu suretle Hokandlıların elinde olacağını beyan etti²⁰³.

General Von Kaufman Nasreddin'i Hokand Hanı olarak tanıyınca ahali arasında, elden çıkmış olan bütün bölgelerin hanlığa tekrar bağlanacağı konusunda asılsız bir haber yayıldı. Von Kaufman Taşkent'i koruyabilmek ve Hokand Hanlığı'nı kontrol edebilmek amacıyla Türkistan Genel Valiliği sınırının Namangan dahil olmak üzere Narın Nehri'ne kadar uzanması gerektiğini hükümetine bildirdi. Von Kaufman'ın 22 Eylül 1875'te Hokand Hanı Nasreddin'le yaptığı anlaşmaya göre²⁰⁴; Hokand Hanı Namangan dahil Sir Derya'dan Narın Nehri'ne kadar olan toprakların Ruslara ait olduğunu, bir defaya mahsus 600.000 ruble, her yıl 500.000

¹⁹⁸ A.g.k., 324-325.

¹⁹⁹ Bkz. (83), HAYİT, 86.

²⁰⁰ Bkz. (34), TOGAN, 229.

²⁰¹ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF , 325.

²⁰² Bkz. (83), HAYİT, 87.

²⁰³ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 325.

²⁰⁴ Bkz. (83), HAYİT, 88.

ruble vergi ödemeyi kabul etti. Bu anlaşma Rus ilerleyişini durdurmak için yeterli olmadı.

Nasıreddin Han'ın Ruslarla bu anlaşmayı imzalamış olması Hokand halkı arasında hoşnutsuzluk yarattı. Hanın Ruslarla işbirliği yaptığını düşünen bir kısım halkın isyan etmesi sonucunda han 60 taraftarı ile birlikte Hocent'e kaçtı²⁰⁵. Kırgız ve Kıpçak kabileleri tarafından han ilan edilen Polat Bey bir miktar askerle Abdurrahman Abtabacı'yı Andican'da bırakıp, Hokand ahalisine eziyetlerde bulunan Mergilan'daki Rus askerleriyle mücadeleye girişerek 14 Aralık'ta Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Hokand'ı geri aldı²⁰⁶.

General Kaufman'ın emriyle 22 Eylül'de Namangan'ı ele geçiren General Skobelev Namangan halkına Andicanlılara karşı kendisiyle beraber savaşmalarını teklif etti. Müslüman olmaları nedeniyle bu teklifi kabul edemeyeceğini bildiren Namangan halkının 2000 kadarı General Skobelev tarafından şehid edilerek 40.000 hane, 500 mescid, 8 medrese ve birçok dükkân tahrip edildi²⁰⁷. 20 Aralık 1876'da Skobelev liderliğindeki Rus birlikleri, Abtabacı ve Polat Han liderliğindeki Türkistanlılar arasında yapılan muharebe Rusların galibiyetiyle sonuçlandı ve Abtabacı esir edildi²⁰⁸. Bu sırada tekrar han olmak isteyen Nasreddin Ruslarla anlaşarak onların yardımı ile Hokand'a saldırdı ve 1876'da şehri almayı başardı²⁰⁹. 2000 kişilik bir kuvvetle Mergilan şehri üzerine giden Ruslar Polat Han'ı yakalayıp idam etmiştir²¹⁰.

²⁰⁵ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 326.

²⁰⁶ Bkz. (83), HAYİT, 88.

²⁰⁷ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 326.

²⁰⁸ Bkz. (83), HAYİT, 89.

²⁰⁹ A.g.k.,89.

²¹⁰ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 327.

2. 1. 6. Hokand Hanlığı'nın Rusya'ya İlhakı

Hokand Hanlığı'nın Ruslarla mücadelesi döneminde içeride birliği sağlayamamış olması şüphesiz ki Rusların işini oldukça kolaylaştırmıştır. Türkistan Genel Valiliği işlerini Kolpakovskiy'e bırakan von Kaufman Petersburg'a gitmiş ve Hariciye Bakanı Milyutin aracılığı ile 3 Şubat 1876'da hanlığın ortadan kalkması için bir emirname almayı başarmıştır. 8 Şubat 1876'de Skobelev liderliğinde harekete geçen Rus birlikleri Hokand'ı işgal etmiş ve bütün mücadele önderlerini tutuklamıştır. 19 Şubat 1876'da Rus Çarı II. Aleksander Hanlığın Fergana Bölgesi adı altında Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmasını ve Skobelev'in bölge valisi olmasını emretti²¹¹.

General Von Kaufman Hokand Hanlığı'nın tamamen ilhak edilebilmesi için Altay bölgesinin de ele geçirilmesini istemiş ve Skobelev'i Altay Vadisi'ne doğru yönlendirmiştir. Bu sıralarda Altay bölgesi Hudayar Han tarafında bölgeye atanan Altay hükümdarı Alim Bey'in eşi Kurmancan Datkâ'nın hakimiyeti altındaydı²¹². 25 Nisan 1876'da Skobelev Oş'dan Altay Vadisi'ne doğru harekete geçti. Saldırı sonucunda Kurmancan Datkâ esir edildi. Kurmancan içişlerinde bağımsız olmak şartı ile Altay üzerinden Pamir'e kadar olan topraklarda hareket serbestliği isteyerek çarpışmaları durdurma teminatı verdi²¹³. Hokand Hanlığı ile yapılan 23 yıllık savaş döneminde (1853–1876) Ruslar Hanlığı ortadan kaldırmakla birlikte, Altay bölgesi ile Tanrı Dağları havzasının batı kısımlarına kadar nüfuz ettiler²¹⁴.

Hokand Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Kırgız topraklarının önemli bir kısmı Türkistan Genel Valiliği'nin yönetimi altında çeşitli idari birimlere ayrıldı. Yalnız bu bölge etnik kimliğe ya da siyasi ilişkilere göre değil, idari açıdan verimliliğine göre bölündü²¹⁵. Yapılan idari reformlarla Orta Rusya'dan ve

²¹¹Bkz. (32), TAHERİ, 111–112; Bkz. (83), HAYİT, 89.

²¹² A.g.k., 90.

²¹³ Bkz. (59), ABAZOV, 608.

²¹⁴ Bkz. (83), HAYİT, 91.

²¹⁵Bkz. (53), PIERCE, 59–63.

Ukrayna'dan getirilen binlerce çiftçi aile Kırgızlardan zorla alınan topraklar üzerine yerleştirildi²¹⁶.

2. 2. BUHARA HANLIĞI'NIN İŞGALİ

2. 2. 1. Rus İşgalinden Önce Buhara Hanlığı

Rus İşgaline kadar Buhara Hanlığı'nda Şeybaniler (1500-1598), Canoğulları (Astarhanlılar-Astrahanlılar) (1598-1785) ve Mangıt Hanedanlığı (1785-1920) olmak üzere üç hanedan hüküm sürmüştür. XIX. yüzyılda hanlığın sınırları güneyde Afganistan, kuzeyde Aral gölü'nün doğusuna kadar uzanıyordu. Bu sınırlar Zerefşan Vadisi, Semerkand ve Duşanbe'yi de içine alıyordu²¹⁷.

Manğit Hanedanlığı döneminde Buhara Hanlığı iç karışıklıklar ve komşu devletlerle olan anlaşmazlıklarla uğraştı. Muhammed Rahim Atalık'ın ölümünden sonra Han olan Daniyal (1758–1785) döneminde iç karışıklıklar ortaya çıktı. 1785'de tahtı ele geçiren Şah Murad (1785–1800) döneminde iç karışıklıklar sona erdi ve eğitime önem verildi. Şah Murad Merv ve Belh'i ele geçirmeyi başardı²¹⁸. Yerine geçen oğlu Emir Said Haydar (1801–1826) da dini eğitime önem vermiştir. Onun ölümünden sonra oğulları arasında taht mücadeleleri başlamıştır. Mücadeleyi Emir Nasrullah kazanmıştır.

Buhara Hanlığı'nın sık sık iç karışıklıklar yaşaması nedeniyle Emir Nasrullah (1826–1860–61) merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla profesyonel bir ordu oluşturmaya çalışmış ve yüksek idarî görevlere köle asıllı İranlılar ve Türkmenler

²¹⁶ Bkz. (59), ABAZOV, 610.

²¹⁷ Bkz. (105), UÇAROL, 267.

²¹⁸ Mirza BALA, “Buhara Hanlığı”, 769.

getirilmeye çalışılmıştır²¹⁹. Emir Nasrullah 1840 yılında Hokand Hanlığı üzerine yürüyerek Hokand şehrini işgal etti ve Muhammed Ali Han'ı idam etti. Onun zamanında Belh, Maymana, Andhoy, Kunduz, Şibarğan ve Amu Derya'nın (Ceyhun) sol kıyısındaki beyler bağımsızlık mücadelesine giriştiler ve 1849'da Buhara ve Belh Afganlılar tarafından ele geçirildi. Böylece Buhara Emirliği Amu Derya'nın sağ kısmından Hive Hanlığı'na kadar olan topraklara hükmetmeye başladı²²⁰. Emir Nasrullah'tan sonra başa geçen Emir Muzaffer (1861-1885) 1865'de Rusların Taşkent'i işgal ettiği sırada Hokand Hanlığı'na saldırarak başkentini işgal etti.

2. 2. 2. Rusya İle Buhara Hanlığı Arasındaki Mücadelelerin Başlaması ve İrcar Muharebesi

Buhara Hanlığı XIX. yüzyılın ilk yarısında topraklarının kuzeyini işgal eden Rusya, batıda Hive Hanlığı, güneybatıda İran, güneyde İngiliz nüfusuna girmiş Afganistan ve doğuda ise Hokand Hanlığı ile çevrili idi. Rus işgaline karşı ittifak kurabileceği kardeşleri olan Hive ve Hokand hanlıkları idi. Fakat önceki dönemlerde bu hanlıklara karşı izlediği politikalar işgal karşısında yalnız kalmasına neden olmuştur.

Rusya'nın Orta Asya ile ilk münasebeti XVI. yüzyılda Buhara Hanlığı'nın müttefiki olan Sibiry Hanlığı ve Kazak toplulukları üzerinde nüfus sahibi olma mücadelesiyle başlamıştır²²¹. Daha önceki dönemlerde de bazı ticari kaygılar nedeniyle karşılıklı elçiler gönderilmişti.

²¹⁹Bkz. (64), BECKER, 5; Bkz. (34), TOGAN, 205.

²²⁰ Bkz. (11), DEVLET, 37.

²²¹ Bkz. (65), ALLWORTH, 3.

XVIII. yüzyılda ise hem diplomatik, hem de siyasî açıdan daha saldırgan bir hale gelmiştir²²².

Ruslar Hokand Hanlığı ile mücadelelerinde Buhara Hanlığı'nın tarafsız kalmasına dikkat etmiş ve bazı durumlarda Buhara'yı kışkırtarak Hokand'a saldırısı konusunda desteklemiştir. Bu durum hanlıkların Rus ilerleyişine karşı birlikte hareket etmelerini engellemiş; dolayısıyla Rusların amaçlarına ulaşmaları konusunda olumlu sonuçlar doğurmuştur. Taşkent'in işgalinden sonra Buhara siyasetini tamamen değiştiren Rusya bölgenin ham madde kaynaklarından ve ticarî avantajlarından faydalanabilmek için himayesi altına almaya çalışmıştır.

Rusların Taşkent'i işgal etmelerinin ardından 25 Haziran 1865'te Çernayev'e bir mektup gönderen Buhara Emiri Muzaffer, Rusların Taşkent'ten çekilmelerini istedi. Çernayev verdiği cevapta Taşkent'in Çar'ın emri ile işgal edildiğini, dolayısıyla onun emri ile terk edebileceklerini bildirdi²²³. Bunun üzerine Hocent'in fethini emreden Emir Muzaffer'in Çar ile anlaşabilmek amacıyla 1865'te Necmeddin Hoca liderliğinde Petersburg'a gönderilen elçilik heyeti Kazalı'da Ruslar tarafından tutuklandı. Buna karşılık Emir Buhara'da bulunan Rus ticaret heyetini tutuklattı²²⁴.

Temmuz 1865'te Buhara Emiri elçilerin tutuklanmasını protesto ederek İman Hoca'yı Çernayev'in yanına gönderdi. Emir Muzaffer'in bu tavrına karşılık General Çernayev "Heyet üyelerim yolda durdurulmuş ve Buhara'da tutuklanmışlar, kimseyle görüştürülmüyorlarmış" diyerek tepkisini gösterirken, Emir de "Benim heyet üyelerimin Çara ulaşmasına izin verilmedi ve yolda tutuklandılar. Bu dostça bir davranış değildir. Ben de bu nedenle sizin heyetinizi tutuklattım. Çar ile görüşüp bir cevap alıncaya kadar burada kalacaklar."²²⁵ şeklinde karşılık verdi. İman Hoca her ne kadar ilişkileri düzeltmeye çalıştıysa da sonuç değişmedi. Buhara birlikleri ile Rus

²²² A.g.m., 43.

²²³ Bkz. (83) HAYİT, 92.

²²⁴ A. J. RIEBER, *The Politics of Autocracy*, 180'den Bkz. (14), SARAY, 12-14.

²²⁵ A.g.k., 14.

birlikleri arasındaki Eylül 1865'te Çırçık Irmağı'nda yapılan ilk mücadele Buhara birliklerinin yenilgisiyle sonuçlandı ve Piskent işgal edildi²²⁶.

Ekim 1865'te askerî bilgi toplamak amacıyla Çernayev tarafından bir heyet Buhara'ya gönderildi. Buhara'da tutuklu bulunan Rus esirlerinin serbest bırakılmasını sağlamak amacıyla General Çernayev liderliğindeki Rus birlikleri 1866'da Sir Derya'yı geçerek Cizzak'ı işgal etmek istedi. Fakat Buhara Emirinin oğlu Abdülmelik liderliğinde Kıtay ve Kıpçaklardan oluşan 25.000 kişilik Buhara ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar²²⁷. Bu başarısızlığı nedeniyle görevinden alınan Çernayev'in yerine General D. I. Romanovsky tayin edildi²²⁸. General Romanovsky Khodz kent ve Nau kalelerini ele geçirince Rus ilerleyişinden çekinen Emir esir tuttuğu heyeti serbest bırakmak durumunda kaldı.

Buhara birlikleri ile Ruslar arasında devam eden muharebelerden en önemlisi 8 Mayıs 1865(belki 66)'te İrcar'da gerçekleşen muharebedir. Bu muharebede Buhara Emiri Muzaffer 40.000 kişilik gücü olmasına rağmen 3000 kişilik Rus kuvvetine 1-2 saat bile dayanamayarak ağır bir yenilgiye uğradı ve bütün eşyasını, taşıt ve toplarını bırakıp kaçtı²²⁹. Bu muharebenin kaybedilmesi hanlığın varlığını tehlikeye düşürmüştü ve Ruslara daha ileriye gitme cesareti vermiştir. Bir sonraki saldırı mevkii Hocent'ti. Çok fazla şehit veren Buharalılar 24 Mayıs'ta şehri teslim etmek zorunda kaldılar²³⁰.

Buhara Emiri'nin sulh için General Kryzhanovskii'ye başvurması neticesinde anlaşma şartları belirlendi. General Kryzhanovskii, Buhara'nın Hokand'ın içişlerine karışmamasını, tutuklanan Hokand Hanı Said Sultan'ın Ruslara teslimini, Rus tüccarlara yerli tüccarlarla eşit hakların verilmesini, gümrük vergilerinin düşürülmesini, Buhara'da bir Rus ticaret acentesinin açılmasını, Taşkent'in bağımsızlığının tanınmasını, Sir Derya'nın Rus gemilerine açılmasını ve savaş

²²⁶ Bkz. (83), HAYİT, 93.

²²⁷ Bkz. (102), SCHUYLER, 205; Bkz. (34), TOGAN, 231.

²²⁸ Bkz. (83), HAYİT, 94.

²²⁹ Muzaffer Han'ın kuvvetleri işledikleri suçlar sebebiyle askere alınanlar ve Rus dönmelerinden meydana geliyordu. Bkz. (158), SUAVİ, 35; Bkz. (34), TOGAN, 228-229.

²³⁰ Bkz. (83), HAYİT, 94.

tazminatı olarak 100.000 tilla ödenmesini istedi²³¹. Anlaşma şartlarının ağırlığı nedeniyle barış gerçekleşmedi.

Buhara Emiri Muzaffer Hokand topraklarını ele geçiren Rusya'nın gözlerini Buhara topraklarına çevirdiğini nihayet anlayınca İngiltere ve Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurarak yardım talebinde bulundu. Bu amaçla Muhammed Parsa Efendi Britanya-Hind Hükümetinden yardım temin etmek üzere 11 Kasım 1866'da Peşaver'e gönderildi²³². Yardım talebi İngiliz Hükümeti tarafından reddedilince Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'le görüşmek üzere harekete geçti ve 22 Eylül 1867 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından kabul gördü²³³. Osmanlıların tavsiyelerine uyan Muhammed Parsa Efendi buradan Londra'ya gitmiştir²³⁴. Emir'in İngiltere Kraliçesine verilmek üzere Muhammed Parsa Efendi'ye verdiği mektupta şunlar yazılmaktaydı:

“Ruslar gizli düşmanlıklarını açığa vurdular ve komşu bölgelerde olduğu gibi Taşkent ve Hokand'ta da karışıklıklar yaratmaya başladılar ve halkın can ve malına zarar verdiler. Buna rağmen mevcut dostça münasebetlerin bozulmaması için Rus elçisine bir özel elçi gönderdim. Bunda bir amacım da düşüncelerini iyice anlamak ve ona göre gerekli tedbirleri almaktı. Bir hükümdarın bir özel ulak veya elçiye hiçbir güçlük ve zorluk çıkartmaması çok eski bir gelenektir. Fakat Ruslar bu eski geleneği tamamen ihmal ederek benim heyetimi tutuklamışlar ve bu suretle kendilerini bütün dünyanın takbih edeceği bir duruma sokmuşlardır. Hilekâr Ruslar, her fırsatta düşmanca hareket etmişlerdir. Ben şimdi birliklerimi toplayıp, halkımı savunmak için gerekli hazırlıkları yapmaya karar verdim. Kuran'ın “başkalarının fikir ve tavsiyelerini alma” yolundaki emirlerine uyarak Buhara Başmüftüsü ve Durbar'ın güvenilir temsilcilerinden birisi olan Muhammed Parsa Khaja'yı Sultan'ın bana

²³¹ Bkz. (64), BECKER, 32–35.

²³² Bkz. (71), MERT, 97.

²³³ B.O.A. *İrade-Hariciye*, nr. 13271.

²³⁴ B.O.A. *İrade-Mecelis-i Mahsûsa*, nr. 1510.

yardım etmekten büyük memnuniyet duyacağına ve Rusların kovulması hususunda Nazırları tarafından önerilecek bütün tedbirleri alabileceği ümidiyle Büyük Türkiye Sultanı'nın yardım ve tavsiyelerini talep etmek için elçi sıfatı ile vekil tayin ettim. İngiliz Hükümeti memurlarının genelde halkın refah ve saadetini artırmak istediklerini ve Rusların defedilmesi için bütün güçleri ile çalıştıklarını öğrendiğim ve kendim de İngiliz Hükümeti'nin dostu olduğum için, umarım ki Majesteleri kötülerin kovulması için gerekli tedbirleri almaktan memnurluk duyacaktır.²³⁵”

Muhammed Parsa Efendi'nin buradaki diplomatik girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İngiliz Valisi'nin Emire gönderdiği mektupta yardım talebinin yerine getirilememesinin nedeni şu şekilde açıklanmıştır:

“Buhara Hindistan sınırlarından o kadar uzak ve müdahaleci ülkelerin çıkardığı ulaştırma güçlükleri o derece büyüktür ki, sadece tebaalarımız arasında değil, aynı zamanda Majesteleri ile Hindistan Hükümeti arasında şimdiye kadar her türlü münasebet serbestisine karşı bir engel teşkil etmişlerdir. Bu sebepten ben, ne Buhara ile Rusya arasında husumet yaratan nedenlere ve ne de Majestelerinin işlerinin bu günkü durumuna yararlı tavsiyede bulunacak kadar vâkıf bulunuyorum. Bu sebeple dostluk arzusu içinde bulunmama, topraklarınızda sulh ve sükunun hakimiyetini arzulamama ve Majesteleri yönetiminin saadet ve ikbalini çok istememe rağmen öneri veya sair bir suretle size etkili bir yardımda bulunmam mümkün değildir.²³⁶”

Görüldüğü gibi başlangıçta İngilizler Rusların ilerleyişine karşı tepkisiz kalmışlardı. Fakat daha sonra Rusların Hindistan'a yaklaşmaları İngiltere'yi endişeye düşürmüştü. St. Petersburg'da bulunan Sir Andrew Buchana Gorçakov'la yaptığı görüşmede bu endişelerini dile getirmiş fakat Gorçakov yaptığı konuşmayla Rusların Hindistan'a yönelik herhangi bir siyasetlerinin olmadığı konusunda Buchanan'ı ikna

²³⁵ Bkz. (14), SARAY, 14–15.

²³⁶ A.g.k., 14-15.

etmeyi başarmıştır. Hindistan’da bulunan İngiliz Genel Valisi Sir John Lawrence ve General Mansfield İngiltere’nin bölgedeki çıkarlarını koruyacak güçte olduğunu Londra’ya gönderdikleri raporda şu şekilde ifade etmekteydi.²³⁷ “İster hâlihazır sınırlarında dursun, isterse gücünü hudutlarına kadar yaysın, askeri ve büyük bir siyasi güç olarak bizim, Rusya’dan korkacak bir şeyimiz yoktur.”

Anlaşmaya varılamaması sonucunda Ruslar 7 Eylül 1865’te Ebu Cafer Bey’in yönetiminde bulunan Ora Tepe’yi kuşattılar. Ebu Cafer Bey’in Ruslara karşı mukavemet göstermeyip kaleden firar etmesi²³⁸ sonucunda 15.000’den fazla şehit veren Buhara 2 Ekim’de bölgeyi teslim etti. Ora Tepe’nin ardından Ruslar Yangi Kurgan kalesini kuşattılar. Böylece bir başka Rus zaferi Yangi Kurgan’da kazanıldı.²³⁹ Kale kumandanı İskender Bey’in ihaneti sebebiyle kale Rusların eline geçmiştir²⁴⁰.

1866’da Ruslar’ın Cizzak’a düzenledikleri ikinci bir saldırıda Allayar Bey idaresindeki Buharalılar şehri kahramanca savunmuş olmalarına rağmen 2000 Buharalı şehit olmuştur; Rusya ise 56 ölü ve 192 yaralı zayıat vermiştir²⁴¹. Cizzak’ın Ruslar tarafından top ateşine tutulduğunu öğrenen Buhara Emiri 18 top ile 2000 kişiden oluşan kuvvetiyle yardım için yola çıkmışsa da Cizzak’ın Rusların eline geçtiğini öğrenince geri döndü²⁴².

Buhara Emiri Osmanlı Devleti ile olan haberleşmeyi İstanbul’a gidip gelen elçiler sayesinde yürütmekteydi. Rus işgalinin başlamasıyla İstanbul’a gelen Buhara elçisinin sayısında da bir artış yaşanmıştır. Bu elçilerden Muhammed Parsa Efendi (Eylül 1867) ve Abdülhay Efendi (Nisan 1871) ile çeşitli mektuplar gönderilmiş ve

²³⁷ A. N. KHALFİN, **Russia’s Policy in Central Asia 1857–1868**, 30’dan naklen Bkz. (1), ONAY, 23.

²³⁸ Bkz. (102), SCHUYLER, 83.

²³⁹ Bkz. (2), KURAT, 350.

²⁴⁰ Bkz. (34), TOGAN, 229.

²⁴¹ Bkz. (102), SCHUYLER, 206.

²⁴² A.g.k., 206

bu mektuplara gönderilen cevaplar Buhara-Rusya münasebetlerinin yönünü tayin etmiştir²⁴³.

Buhara elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin 1867–1868 yılları arasında İstanbul'daki diplomatik faaliyetleri bir sonuç vermedi. Buhara Emiri'nin mührünün bulunduğu ve Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'ya hitaben yazılmış olan 7 Şubat 1868 tarihli Farsça mektupta kısaca şunlar yazılmaktaydı:

“Sizce bilinsin ki Rusya'nın tavır ve faaliyetleri cüretini daha da artırdı. Ruslar eski karargâhları olan Akmescit'ten çıkarak Hazret-i Sultan (Türkistan), Çimkent, Evliya Ata ve Taşkent'i ele geçirip halkın çoğunu şehit ve Müslümanlara haddinden fazla zulüm ve adaletsizlik etti. Ruslar bir yıl sonra Sir Derya'yı geçerek Buhara'ya bağlı Cizzak üzerine geldiler ve mağlup olarak Sir Derya'nın kıyısına Toprak Kurgan'ı (İstihkâmı) kurup kışı orada geçirdiler. Cenab-ı Âli (Buhara Emiri) büyük bir ordu ile Ruslar üzerine yürüdü. Buhara ordusu kuvvetli ve düzenli olmadığından, ayrıca Rus savaş usulünü bilmediğinden savaşmadan geri döndü. Bundan dolayı Ruslara cesaret gelip Hocent'i ele geçirdiler ve epeyce Müslümanı şehit ettiler. İki üç ay bekleyen Rus ordusu Hocent'ten çekildi; Kurgan-ı Nev (Yeni Kurgan) ve Gülek Endaz'ı alıp Ora Tepe üzerine geldi. Ora Tepe'yi alan Ruslar çok sayıda Müslüman'ı şehit ettiler. Cizzak üzerine yürüyen ve bir hafta içinde Cizzak Kurgan'ını (istihkâmını) ele geçiren Ruslar hadsiz hesapsız Müslüman'ı öldürdüler. Cenâb-ı Âli bu haberi işitince kalabalık bir orduyu Cizzak üzerine gönderdi. Bu durum karşısında Ruslar barış isteğinde bulunarak hile ile Buhara ordusunu geri çevirdiler. Ordunun dönmesinden sonra Yeni Kurgan ve Cizzak'a üç fersah uzaklıktaki Say Boyu'na gelindiğinde, bu haber üzerine çok sayıda asker ve top ile birlikte kafir üzerine gönderildi. İki üç defa küçük çapta savaşıldı. Yeni Kurgan'da beklerken Orunburg (Orenburg) hakimi Cenâb-ı Âli'ye gönderdiği mektupta barış isteğinde

²⁴³ Mehmet SARAY, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775–1875*, 89–91.

bulundu. Cenâb-ı Âli Ruslara kanarak ordusunu geri döndürdü. Bunu öğrenen kafir ordusunu Yeni Kurgan'dan çekmedi.

Hadisenin cereyan tarzını huzurunuzda arz ettik. Halife Rusları Müslümanların üzerinden uzaklaştırsın; böylelikle İslamiyet revaç bulsun ve zayıflamasın. Bu tarafta Cenâb-ı Âli alet ve tophane imal ettirip on bin kişilik asker kâfirle karşı karşıyadır. Eğer halife mektup veya insanla Rusları Müslümanlar üzerinden uzaklaştırırsa devletin revacının ve hayırla anılmasının sebebi olacaktır. Çaresiz kalmış olan bu Müslümanlar Halifenin şerefi ile kurtulurlarsa amel defterine büyük sevap yazılır. Acizlik ve çaresizlik içindeki Müslümanların durumu halifeye bildirilsin.

244»

Osmanlı Devleti Muhammed Parsa Efendi'nin faaliyetlerine karşılık 19 Şubat 1869'da Sadaret tarafından Padişaha takdim olunan ve Buhara Emiri'ne yazılan cevapta yardım edilememe sebebi şu şekilde izah etmektedir:

“Memleketinize yapılan Rus tecavüzünün men'i hususunda yardım etmemizi isteyen mektubunuz Parsa Efendi vasıtasıyla malûm olmuştur. Sizin ve tebaanızın saadet ve kurtuluşları, refah ve kudretinizin terakkisi en aziz emelimizdir. Memleketim ile Buhara'nın uzaklığı ve arada bazı ülkelerin bulunması bu arzumuza engel olmuş ve bu hal ise yerinmemizi icap ettirmiştir. Şu bulunduğumuz yüzyılda devletlerin büyüklük ve kudretinin artması hükümetin düzenli olmasına, tebaanın servet ve ticaretinin yayılıp artmasına ve bu dahi birçok şeye ve komşu devletler ile iyi görüşmeye ve her biri ile münasebetler temin etmeye ve ayrıca şimdi geçerli olan medeniyet ve terakkiye bağlıdır. Tarafımıza gösterilen sevgi ve özellikle gönderilen güzel hediyeleriniz memnuniyetime sebep olmuştur. Parsa Efendi'nin elçiliği güzelce yerine getirmesinden hoşnuduz. Tarafınıza süslü bir mahfaza hediye ve irsal

²⁴⁴Bkz. (71), MERT, 98–100.

edilmiştir. Bunun makbul olacağı ve doğrulukla iyiliğinizi isteyen düşünce ve duygularımızın iyi karşılanacağı umulmakla beraber herhalde isteklerinizin ve güvenliğinizin artması dost hane teminatımızdır.²⁴⁵”

Ayrıca Osmanlı Devleti Türkistan hanlıklarının aralarındaki mücadelelere son verip Ruslara karşı birlikte hareket etmeleri gerektiğini tavsiye etmiştir²⁴⁶.

2. 2. 3. Rusların Semerkand’ı Ele Geçirmeleri

Hocent, Ora Tepe, Yangi Kurgan ve Cizzak’tan sonra sıra Semerkant’a gelmişti. Semerkand Buhara’nın hayat kaynağı olan Zerefşan Nehri’nden şehre gelen su kanallarının kontrol noktasında bulunmasından dolayı ayrı bir stratejik öneme sahipti. 1 Nisan 1868’de von Kaufman liderliğindeki 9700 asker²⁴⁷ ve 412 toptan oluşan Rus birlikleri Semerkand’a doğru harekete geçtiler²⁴⁸. 1 Mayıs’ta Çopanata mağlubiyetini fırsat bilen Ruslar 2 Mayıs 1868’de Semerkand’ı işgal ettiler²⁴⁹. General Golovaçev kumandasındaki Rus ordusu Buhara ordusunu takip etmek üzere Katta Kurgan üzerine sevk edildi²⁵⁰. 18 Mayıs’ta Katta Kurgan’da, 2 Haziran’da Zırabulak’taki muharebelerde başlangıçta Rus ordusu müşkül duruma düşmüşse de Buhara ordusunun ağır yenilgiler almasıyla Zerefşan Ovası’nın önemli bir kısmı Rusların eline geçmiş oldu²⁵¹.

Üst üste alınan bu yenilgiler ve hanın Rus ordusuna karşı çıkma konusundaki isteksizliği halkın hana karşı hoşnutsuzluğunu ortaya çıkardı ve bazı beyler Semerkand’ı geri almak için hazırlıklara giriştiler²⁵². Ordusunu General Golovaçev

²⁴⁵B.O.A., *İrâde-Meclis-i Mahsusa*, nr. 1510

²⁴⁶Bkz. (71), MERT, 100.

²⁴⁷Akdes Nimet Kurat asker sayısını 3500 olarak nakletmektedir. Bkz. (2), KURAT, 350.

²⁴⁸Bkz. (83), HAYİT, 95.

²⁴⁹A.g.k., 96; Bkz. (71), MERT, 102.

²⁵⁰ Bkz. (102), SCHUYLER, 220.

²⁵¹ Bkz. (2), KURAT, 350; Bkz. (64), BECKER, 40.

²⁵² Bkz. (34), TOGAN, 229.

liderliğindeki birliklerle birleştirmek isteyen General Kaufman Semerkand'dan birkaç mil uzaklaşınca General Golovaçev birliklerinin Buhara askerleri tarafından pusuya düşürüldüğünü öğrenince Semerkand önlerine çekilmek durumunda kaldı²⁵³. Bu sırada han Ruslarla bir anlaşma yapmak için müzakerelere başlamıştı ki, Von Kaufman, Buhara Hanlığı 8 yıl içinde 1500.000 tilla (4600.000 ruble) vergi ödediği takdirde Semerkand hariç, Katta Kurgan'dan Yangi Kurgan'a kadar olan bölgeleri geri vereceğini ya da işgal edilen bütün bölgelerin Rus yurdu olduğu kabul edilirse 125.000 tilla ödenmesini istiyordu²⁵⁴.

Şartların ağırlığı nedeniyle anlaşmanın yapılamaması sonucunda Cora Bey, Baba Bey, Buhara Emiri'nin oğlu Abdülmelik, Hakim Bey ve Sultan Sadık etraflarına topladıkları 40.000 gönüllüyle 14 Haziran 1868'de Karşı şehrinden Semerkand'a doğru harekete geçtiler²⁵⁵. Semerkand için bu savaşın açıldığı esnada tahtını kaybetme korkusuyla harekete geçen Buhara Emiri Ruslarla birlik olup oğlu Abdülmelik'e karşı harekete geçince bu durum Rusların işini kolaylaştırdı. Emir Muzaffer Rus generali Abramov ile birleşerek Abdülmelik Töre, Baba Bey, Cora Bey ve Sultan Sadık'ın harekâtını etkisiz hale getirdiler ve böylece 20 Haziran 1868'de Ruslar Semerkand'ı ele geçirdiler²⁵⁶.

Cora ve Baba Beyler başlangıçta Rusların Türkistan'ı işgaline karşı savunma tedbirleri almaya çalışmışlarsa dahi daha sonraları bu mücadelenin sonunu getirme konusunda olan inançlarını kaybettiklerinden Ruslarla işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir. Hatta bu hususta kendileriyle işbirliği yapmak isteyen halkın sözlerine kulak asmayarak Ruslar aleyhine faaliyet gösteren bazı kimseleri Ruslara şikayet etmişlerdir²⁵⁷. Türkistan'ın çeşitli idari birimlerinin başında bulunan bu beylerin Türkistan'ı savunmada gösterdikleri bu dirayetsizlik, Rusların işlerini kolaylaştırdığı gibi bir adım daha ileriye gidebilmek için istila planlarını genişletmelerine neden olmuştur.

²⁵³ Bkz. (83), HAYİT, 96.

²⁵⁴ A.g.k., 97.

²⁵⁵ A.g.k., 97; Bkz. (34), TOGAN, 231.

²⁵⁶ A.g.k., 231.

²⁵⁷ Bkz. (102), SCHUYLER, 82-83.

Semer kand'ın ele geçirilmesi İngiltere'nin Rus ilerleyişi karşısında endişelenmesine neden oldu. Bu maksatla 3 Eylül 1869'da Heidelberg'de Gorçakov'la görüşen İngiliz Büyükelçisi Lord Clarendon Rus ilerleyişinin kendilerini rahatsız ettiğini belirterek bu ilerleyişin kapsamı hakkında bilgi almak istedi. Gorçakov İngiltere ile Rusya'nın dünyanın hiçbir yerinde çatışan menfaatlerinin olmadığını belirterek Rusya'nın Semerkand'ı Buhara'ya teslim edeceği konusunda teminat verdi²⁵⁸.

2. 2. 4. 1873 Antlaşması ve Buhara Hanlığı'nın Rus Himayesini Kabul Etmesi

Türkistan Genel Valiliği ile Buhara Hanlığı arasında 23 Haziran 1868'de imzalanan anlaşmaya göre²⁵⁹; Buhara Hanı Hocent, Cizzak ve Ora Tepe şehirlerini Ruslara verecek ve savaş tazminatı olarak da 500.000 tilla ödeyecekti. Katta Kurgan'ın batısına kadar olan toprakları sınır kabul edecekti. Savaş tazminatı ödendiğinde Katta Kurgan ve Semerkand Buhara'ya teslim edilecekti. Buhara Hanı 1870'e kadar tazminatı ödemediyse de Ruslar sözlerinde durmadılar. 1870 yılında Ruslar Buhara şehzadelerinden Abdülmelik Han'ı babası Muzaffer Han aleyhine isyana teşvik ettiler²⁶⁰. Ruslar Abdülmelik'e karşı Buhara Hanı'nı desteklemek bahanesiyle 23 Ekim 1868'de Karşı şehrini ele geçirdiler. Buhara halkını da mevcut hükümet aleyhine kışkırtan Ruslar bir kısım molla grubunu kendi yanlarına çekerek isyanın şiddetlenmesini sağladılar. Abdülmelik Buhara'yı terk etmek zorunda kaldı. 17 Ağustos 1870'de Şehr-i Sebz Ruslar tarafından ele geçirildi ve Buhara'ya bağlandı²⁶¹.

²⁵⁸Correspondence, from 1864–1868, regarding the Movements of Russia and her relations with Afghanistan, 29'dan naklen Bkz. (1), ONAY, 25.

²⁵⁹ Bkz. (83), HAYİT, 98.

²⁶⁰Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 149.

²⁶¹ A. g.k., 149.

Buhara Hanlığı'nın Ruslar karşısında aldığı bu ard arda yenilgilerin ardından bir takım beyler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Yine Rusların yardımı ile bu beyler tekrar hanlığa bağlandı²⁶². Amu Derya'ya yaklaşıp İngilizleri tedirgin etmek istemeyen Ruslar Buhara Hanlığı'nın tamamını işgal etmediler²⁶³.

Şüphesiz Buhara ordusunun Ruslar karşısında almış olduğu bu yenilgilerin bir sebebi teçhizat bakımından zayıf olmalarıydı. Modern silahlarla donatılmış Rus askerlerine karşı Buharalılar ilkel silahlarla mücadele ediyorlardı. 11 Ağustos 1872'de Buhara Emiri İstanbul'a bir elçi göndermiş ve eğitim, sanayi, askeri ve hukuki konularda öğretmen ve araç-gereç talebinde bulunmuştu²⁶⁴. Osmanlı devlet adamları Rusların itiraz edebileceklerini düşünerek yardım gönderme talebini reddettiler; fakat Buhara'ya bir elçi gönderilmesine karar verdiler. Elçi olarak İstanbul'daki Özbekler Tekkesi'nin lideri Buhara asıllı Şeyh Süleyman Efendi Sultan'ın emrini Buharalılara bildirmek amacıyla elçi olarak görevlendirildi. Süleyman Efendi'nin sözlerinden etkilenen Buharalılar kalkınmaları için yeterli kaynak birikimine sahip olmadıklarını ileri sürerek yardım talebinde bulundular. Gönderilen mektup şu şekilde kaleme alınmıştı:

“Türkiye'nin tavsiyeleri ve dostane ikazları sonucu Buhara işlerindeki buhran şimdilik sona ermiştir. Buharalılar, Türkiye'deki metod ve sistemi benimseyerek, kendi ülkelerini geliştirmek ve ilerletmek istemektedirler. Böyle müessir bir kalkınma ancak halifenin yardım ve önerileriyle mümkün olabilir. Şeyh Süleyman Efendi bize Türkiye'deki bütün son gelişmeleri, özellikle mevcut kanunları ve milletlerarası ilişkiler için lüzumlu usul ve vasıtaları anlatmıştır. Bizler, Süleyman Efendi'nin bu beyanatlarından çok etkilendik ve kendi ülkemizde bu gerekli reformları yapmaya karar verdik. Fakat Buharalıların bu reformlar için gerekli vasıtaları bulma imkanı mevcut değildir. Buhara Müslümanları olarak bu vasıtaları Halife ve Türkiye'den temin etmekten başka seçeneğimiz

²⁶² Bkz. (71), MERT, 106.

²⁶³ Bkz. (83), HAYİT, 95.

²⁶⁴ B.O.A., *İrâde-Hâriciye*, nr. 15225.

yoktur. Böyle bir başarının elde edilmesi Sultana bağlıdır. Bu nedenledir ki, ülkemizin kalkınması ve yabancı tahakkümünden kurtulması için Türkiye'nin doğrudan yardımı ve rehberliğini talep ediyoruz. Ülkemiz ve halkı, Osmanlı İmparatorluğu'nun her dediğini yapacak ve emirlerini uygulamaya koyacaktır. Ülkemiz Hükümeti, Osmanlı hükümrânlığı altındadır ve onun önerilerini eksiksiz uygulayacaktır.²⁶⁵

9 Ekim 1870 tarihinde Buhara ve Harezm taraflarındaki Türkmen kabilelerinin reisi Osmanlı Devleti'ne bir mektup göndererek bölgenin durumu ve Rusların istilacı faaliyetleri hakkında bilgi vermiş, Osmanlı Padişahından himaye talebinde bulunmuştur. Fakat Osmanlı Devleti bu tarihlerde kendi içerisinde yaşadığı karışıklıklar nedeniyle yardımın mümkün olamayacağını belirten bir karşılık vermiştir²⁶⁶.

Rusya ile Buhara arasında yapılan anlaşmada Buhara'nın hükmettiği topraklarda Rusların kontrol yetkisine sahip olduğu anlamını taşıyan herhangi bir madde yoktu. Ayrıca Semerkand'ın tam olarak Buhara'ya mı, yoksa Rusya'ya mı ait olduğu belli değildi. 1873 yılında Hive Hanlığı'nın Rus himayesine alınmasının ardından Buhara Hanlığı üzerindeki etkisini kesinleştirmek isteyen Rusya, 28 Eylül 1873'de 18 maddelik bir anlaşmayı Buhara'ya imzalatmaya muvaffak oldu. Anlaşma Türkistan Genel Valisi Konstantin von Kaufman ve Buhara Hanı Said Muzaffer Bahadır tarafından imzalandı. Anlaşmaya göre²⁶⁷; Semerkand Rusya'ya ait olacak, Rusya Buhara'da serbest ticaret yapabilecek ve Buhara Hanlığı dış siyasette Rusya'ya tabi olacaktı. Bu şekilde Buhara Hanlığı Rus himayesini kabul etmiş oluyordu. 1918'de Sovyet Rusya tarafından bağımsızlığı kabul edilinceye kadar Rus himayesinde kalacaktı.

²⁶⁵ B.O.A., **İrâde-Hâriciye**, nr. 15065.

²⁶⁶ B.O.A., **İrâde-Meclis-i Mahsûs**, nr. 1627.

²⁶⁷ Bkz. (83), HAYÎT, 100.

2. 3. HİVE HANLIĞI'NIN İŞGALİ

2. 3. 1. Rus İşgalinden Önce Hive Hanlığı

Tarihte Harezmi Hanlığı olarak da bilinen Hive Hanlığı Ruslar tarafından işgal edilmeden önce Türkistan'ın en güçlü devletlerinden birini oluşturmuyordu. Kuzeyde Aral Gölü ve Kırgız Çölü, doğuda Buhara, güneyde Afganistan ve Horasan, batıda Hazar Denizi ile çevrili olan hanlık Teke Türkmenlerini, Hazar Denizi kenarındaki Ata Türkmenlerini, Mangışlak, Çavdarlı ve Hasan İli'nin kabilelerini, Ceyhun'un kuzeydoğusundan Rusya sınırına kadar olan Karakalpak arazisini egemenliği altına almıştır²⁶⁸. Yazları çok sıcak, kışları soğuk ve sert olan Hive topraklarının etrafı çöllerle çevrilidir. Bu çöller saldırılara karşı tabii bir savunma oluşturmakta olup, Türkmen atlıları ve develerinden başka bir vasıta ile geçilmesinin pek mümkün olmadığı ifade edilmektedir²⁶⁹.

Hanlık 1511'de Özbek ve Yamud Türkmenlerinden teşkil ettiği birliklerle Harezmi'ye ele geçiren Yedigâr Han'ın oğullarından İlbars ve Balbars Hanlar tarafından kurulmuştur²⁷⁰. İlbars Han'ın ölümü (1538) üzerine karışıklıklar yaşayan hanlık Özbeklere karşı uzun süre mücadele etti. Özbek Hanı Ubeydullah 1538'de Harezmi'ye işgal etti. Bir yıl sonra işgalden kurtulan hanlık 1593 yılında Özbekler tarafından tekrar işgal edildi. 1598'de Özbek Hanı Abdullah'ın ölümü hanlığın işgalden kurtulmasına zemin hazırladı²⁷¹.

XVII. yüzyıl başlarında Hive Hanlığı'nın toprakları Amu Derya'nın (Ceyhun) aşağı mecrasından Horasan ve Mangışlak'a kadar uzanan topraklardan oluşmaktaydı. 1615 yılından itibaren başkenti Hive şehri olan hanlığın güneybatısında Türkmen, kuzeyinde de Kazak toprakları bulunmaktaydı²⁷². Ebulgazi Bahadır Han (1642–1663)

²⁶⁸Bkz., (158), SUAVİ, 43.

²⁶⁹A.g.k., 44.

²⁷⁰ Mehmet SARAY, "Hive Hanlığı", 167.

²⁷¹A.g.m., 167.

²⁷² Bkz. (105), UÇAROL, 268.

döneminde Hive Hanlığı Türkistan'ın en kuvvetli devletlerinden biri haline geldi. Oğlu Anuşa Han (1663–1687) döneminde Buhara Şeybanilerine karşı üç sefer düzenlenerek Semerkant ele geçirildi. Fakat daha sonra işgal ettikleri toprakları boşaltmak durumunda kaldılar²⁷³.

1687 yılında Buhara Hanı Subhan Kulu Harezmi işgal ederek Şah Niyaz Işık Ağa'yı kendi devlet temsilcisi olarak bölgeye tayin etti. Bağımsız hareket etmek isteyen Şah Niyaz Rus Çarı I. Petro'dan yardım istedi. I. Petro 1700 yılında Harezmi himaye ettiğine dair bir ferman yayınlamışsa da Arap Muhammed (1702–1717) Harezmi Buhara'nın elinden kurtarmayı başardı²⁷⁴. Arap Muhammed Han'dan sonra Hive tahtına oturan Şir Gazi Han (1715–1728) döneminde I. Petro 1714 yılında General Prens Bekovitch²⁷⁵ ve 1717 yılında Garieff kumandasındaki Rus orduları Hive'ye askeri seferler düzenlemiş; fakat uğradıkları hezimet öyle büyük olmuştur ki “Bekovitch gibi kaybetmek” tabiri Rusya'da kullanılmaya başlanmıştır²⁷⁶.

1740 yılında İran hükümdarı Nadir Şah Harezmi'e saldırdı fakat Hive Hanı İlbars (1728–1740) bu mücadelede başarı gösteremedi. Bu durumdan faydalanmak isteyen Küçük Cüz Hanı Ebu'l Hayr Han Rusya'nın desteğiyle Hive'yi işgal etti; fakat Nadir Şah'dan çekindiği için bölgeyi terk etti²⁷⁷.

1763 yılında Timur-Gazi Han'ın öldürülmesinin ardından Manğit, Konğirat ve Kıpçak boyları arasında taht mücadeleleri görülmeye başlandı. Muhammed Emin İnak'ın bu mücadeleyi kazanması Manğit Hanedanı devrinin kapanıp, Konğirat Hanedanı devrinin başlamasına neden oldu.

²⁷³ Bkz., (83), HAYİT, 28.

²⁷⁴ Bkz. (11), DEVLET, 38.

²⁷⁵ Müslüman olarak doğmuş olan bu kişi daha sonra Rus hizmetine girmiş ve kendisine Generallik rütbesi verilmiştir. Önceki adının Devlet Girey olduğu belirtilmektedir. Bkz., (111), MEHMED ÂTIF, 215-216; Bkz. (34), TOGAN, 172.

²⁷⁶ Bkz. (174), SKRINE, 242.

²⁷⁷ Bkz. (102), SCHUYLER, 32; Bkz. (269), SARAY, 168.

1825 yılında Hive tahtına oturan Muhammed Rahim Han (1825–1842) dönemi Hive Hanlığı'nın en parlak dönemlerinden biridir. Muhammed Rahim Han Rusya ve Buhara Hanlığı ile ticari ilişkileri büyüttü²⁷⁸. Bu nedenle Ruslar İran ve Buhara'yı Hive aleyhine kışkırtarak Buhara Emirliği'ni silahlandırıp savaşa teşvik ettiler. Rusların Buhara'ya savaş malzemesi gönderen bir müfrezesinin Hiveliler tarafından ortadan kaldırılması sonucunda 1839'da General Perovski liderliğinde Hive üzerine bir sefer yapılmasına karar verildi²⁷⁹. Baymirza Hayit'in ifadesine göre 1517 asker, 8000 Başkir ile birlikte 30.000 at, 20.000 deve ve 22 top ile harekete geçen Ruslar 5 Aralık 1839'da Beş Tumak Vahası'nda yapılan muharebeyi kaybettiler²⁸⁰. Ruslar hem karın şiddetinden ve hastalıktan, hem de Hive askerlerinin hücumundan dolayı oldukça fazla zayıat vererek geri çekilmek zorunda kaldılar²⁸¹. Bu seferin ardından Ruslar bir şekilde Hive Hanı'nı ikna ederek Seyhun Nehri boyunda Kadı Ali (Kazala) adı verilen mevki ele geçirdiler. Ruslar bu bölgeyi müstahkem mevki haline getirerek Aral Gölü ile Ceyhun Nehri üzerinde birkaç parça gemi işletmeye başladılar²⁸². Bu durum sonucunda Hive Hanı, Muharrem isimli bir elçiye Petersburg'a gönderip Kadı Ali'nin geri verilmesini istediysen de bu istek reddedilmiştir²⁸³.

2. 3. 2. Rusların Hive Siyaseti

Rusların Hive üzerine yapmış oldukları seferlerin gerekçesi, Hive Hanı Mehmet Rahim'in (1864–1910) Türkmenlerin ve Kazak eşkıyalarının Rus topraklarına yaptıkları akınları teşvik etmesi, Türkmenlerin kervanlara saldırıp ticareti engellemelerine göz yumması, Rusya içerisindeki ayaklanmaları desteklemesi ve Rusları köle olarak kullanmasıydı²⁸⁴. Hive Hanlığı'nın elinde

²⁷⁸Bkz. (158), SUAVİ, 88.

²⁷⁹Bkz. (270), SARAY, 168.

²⁸⁰Bkz. (81), HAYİT, 48.

²⁸¹ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 217.

²⁸² Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 146.

²⁸³A.g.k.,147.

²⁸⁴Bkz. (52), YETİŞGİN, 599.

bulunan Rus esirleri her ne kadar serbest bırakılmış olsa da bu durum, Rusya'nın Hive üzerine yapmayı tasarladığı seferden vazgeçmesini sağlayamadı²⁸⁵.

Rusların Hive'yi ele geçirme düşünceleri Çar I. Petro döneminde ortaya çıkmıştı. Deli Petro vasiyetnamesinde "Hive'yi ele geçirirsek öte yanı bizim olur!"²⁸⁶ diyerek bölgenin önemine dikkat çekmişti. Bu amaçla Hazar Denizi'nde bir donanma kurduğunu²⁸⁷. Böylece Harezm üzerine düzenlenecek seferlerde donanmadan da faydalanacak, oradan Aral Gölü'ne inecek ve Ceyhun Nehri vasıtasıyla Hindistan'ı kontrol edecektir. Çar I. Petro'nun deyimiyle Türkistan'daki zengin altın kaynaklarına ulaşmak,²⁸⁸ Hindistan ile Çin'den gelen ticaret yollarına hâkim olmak ve İngilizlere karşı stratejik üstünlük kazanmak Hive üzerine düzenlenen seferlerin temel amacı idi. Ruslar tüccar adı altında bir takım kişileri Hive Hanlığı'na casus olarak gönderip bölge coğrafyası hakkında bilgi toplamaya çalışıyorlardı²⁸⁹.

Ruslar Hive'yi ele geçirebilmek amacıyla 1846'da Hazar Denizi'nin Mangışlak Yarımadası'nda Novo Aleksandrovsk (Novo Petrovskiy) isimli bir askeri üs inşa ettiler²⁹⁰. 1854 yılında Petrovskiy kumandasındaki 1700 asker Hive'ye doğru harekete geçti. Amu Derya'nın aşağı mecrasında yenilgiye uğrayan Ruslar geri çekilmek zorunda kaldılar²⁹¹. Rusların askeri girişimler sonucunda Hive'yi ele geçirememesi çeşitli oyunlara girişmesine neden oldu. Hive Hanı'nın en yakın ve en güçlü askerleri olan bazı Türkmen reislerini çeşitli hediyelerle kendi taraflarına çekerek menfaat sağlamaya çalıştılar²⁹².

Yapılan girişimler sonucunda Hive'yi doğrudan ele geçiremeyen Ruslar Asya'nın diğer bölgeleriyle olan irtibatını keserek bölgeye hâkim olma yolunu seçti.

²⁸⁵Bkz. (102), SCHUYLER, 48.

²⁸⁶Ali SUAVİ, **Rusya'nın Asya'yı Vustada Terakkiyesi**, 1.

²⁸⁷Bkz. (87), MAC GAHAN, 29.

²⁸⁸Bkz. (2), KURAT, 262; Hoca Nafiz isimli bir Türkmen emirinin Deli Petro'ya Ceyhun Nehri'nin iki tarafında altın madeni olduğu bildirmesi Çar'ın 1717'de Hive üzerine bir sefer düzenlemesine neden olmuştur. Bkz., (111), MEHMED ÂTIF, 216.

²⁸⁹Bkz. (158), SUAVİ, 94.

²⁹⁰ Bkz. (2), KURAT, 351.

²⁹¹ Bkz. (83), HAYİT, 100.

²⁹² Bkz. (87), MAC GAHAN, 31.

Bunun için Aral Gölü'nde üç yelkenli gemi yaptırdıktan sonra İsveç'te yaptırdığı iki zırhlı gemiyi parça parça Aral Gölü'ne indirdi. Seyhun Nehrine açılan bu donanma sayesinde Taşkent, Hocent ve Semerkant ele geçirilerek Türkistan isimli bir eyalet adı altında Rus yönetimine tabi tutuldu²⁹³. Böylece Hive Hanlığı'nın Seyhun bölgesindeki Türkmen kabileleri olan irtibatı kesilmiş oldu.

2. 3. 3. Rusların Hive Hanlığı'nı İşgali

5 Kasım 1869'da Stoletov kumandasındaki Rus birlikleri Kızıl-Su'ya (Krasnovodsk) asker çıkardılar ve burada hareket noktası olması amacıyla tahkimli bir mevki kuruldu²⁹⁴. Fakat bu durum 18 Ocak 1870'de General Von Kaufman tarafından Hive Hanı'na ticari nakliyat limanı kurmak amaçlarında oldukları şeklinde bildirildi. Rusların bu bölgeye asker çıkarmaları (Hazar Denizi'nin batısı) İran'ı da huzursuz etmişti; fakat 1869'da Rusya ile İran arasında yapılan anlaşmada Atrek Irmağı'nın iki devlet arasında sınır kabul edilmesi, İran'ın tarafsız kalmasına neden oldu²⁹⁵. Krasnovodsk'un (Kızıl-Su) üs olarak kullanılmasıyla Hive üç yönden kısıkaç altına alınmış oluyordu.

Ruslar Hive üzerine açmış oldukları bu seferde Avrupa devletlerinin müdahalesini önlemek amacıyla en uygun fırsatı kollamıştı. Zira 1873 yılında Almanya ile Fransa çok fazla zayıat verdikleri bir mücadeleden yeni çıkmışlardı, İngiltere ise bir taraftan Amerika ile uğraşırken diğer taraftan Mısır'ı ele geçirme planları yapıyordu. Ayrıca İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarları Hive bölgesini Rus nüfuz sahasına bırakmasına neden olmuştu²⁹⁶.

²⁹³ A.g.e., 33-34.

²⁹⁴ Bkz. (2), KURAT, 351.

²⁹⁵ Bkz. (83), HAYİT, 101.

²⁹⁶ Bkz. (87), MAC GAHAN, 19.

1869'dan itibaren Krasnovodsk ve Mangışlak yönünden Hive'ye doğru ilerlemeye başlayan Ruslar 1871'de Sarı Kamış'ı işgal ettiler. 1871'de Irkeboy Vahası'nı işgal eden Ruslar 3 Aralık 1872'de Çar'ın da bulunduğu bir komitede Hive Hanlığı'nın işgaline karar verdi. Bu görevin liderliği de Türkistan Genel Valisi olarak General Von Kaufman'a verildi²⁹⁷. Kaufman liderliğinde Orenburg, Kafkasya ve Türkistan birlikleri bu harekâtı gerçekleştireceklerdi²⁹⁸.

Rusların Hive'ye bir sefer düzenleme hazırlığında olduğu İngiliz Hükümeti tarafından kuşkuyla karşılanmıştı. Fakat Çar'ın askeri yaveri Graf Şuvalov'un İngiltere'ye gönderilmesi sonucunda Rusya, Orta Asya'daki İngiliz haklarının korunacağı ve seferin amacının Hive'yi ele geçirmek değil, yol kesen haydutları terbiye etmek olduğu konusunda İngiltere'yi ikna etti. Bu nedenle İngiltere Hive Hanı'na Ruslarla anlaşmalarını tavsiye etmişti²⁹⁹.

Dış siyasette kendisini emniyete alan Rusya Şubat 1873'de Buhara Emiri'nin de yardımı ile birkaç koldan Hive'ye karşı harekete geçti. Hazar'dan hareketle General N. P. Lomakin birlikleri, Orenburg'dan hareketle General N. A. Verevkin birlikleri, Hazar üzerindeki Çekişli'den hareketle Albay Markasov birlikleri ve Taşkent'ten hareketle General Konstantin von Kaufman birlikleri Hive önlerinde birleşecek ve saldırıya geçecekti³⁰⁰. Kötü hava şartları ve Türkmen saldırıları nedeniyle bu birliklerden sadece Albay Markasov birlikleri Hive'ye varamamış ve bir kısım Türkmenleri oyalamaları nedeniyle Türkmenlerin Hive'ye yardım etmelerini engellemiştir³⁰¹.

Hivelilerden ciddi bir mukavemet görmeden Ceyhun'u geçmeyi başaran Ruslar nehrin taşması nedeniyle çok fazla erzak kaybettiler ve Şeyh Ark denilen yerde üç gün ordugah kurdular³⁰². General Kaufman 1 Haziran'da civardaki

²⁹⁷ Bkz. (83), HAYİT, 102.

²⁹⁸ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 217.

²⁹⁹ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 150.

³⁰⁰ Bkz. (52), YETİŞGİN, 600; Hive Seferine 13.000 civarında asker katılmıştır. Bkz. (2), KURAT, 351.

³⁰¹ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 24-2.

³⁰² Bkz. (87), MAC GAHAN, 114-115.

çiftliklere silahlı müfrezeler göndererek “Hivelilerden her kim malını getirip gönül rızasıyla satarsa parası derhal ödenecektir. Eğer kendileri getirip satmazlarsa askerler köyleri ve çiftlikleri basarak lüzumlu erzakı zorla alacaklar ve parasını vermeyecekleri gibi köy ve çiftlikleri de yakacaklardır.” çağrısında bulundu. Bu çağrı üzerine Hiveli tüccarlar aynı gün Rus ordugâhına yaklaşarak pazar kurdular³⁰³. Hivelilerin Ruslara erzak sattığını öğrenen Hive Hanı pazar kurulmasını yasaklamış ve Rus ordugâhına bir elçi göndererek Ruslara karşı her zaman dostça bir tavır takındığını, bu nedenle geri gitmelerini bildirdi³⁰⁴.

Mac Gahan’a göre Hiveliler Şeyh Ark’da sağlam istihkâmlar kurmuş olsalardı Ruslar Ceyhun’u geçemeyeceklerdi. Zira Hive Hanı vezirlerinin de telkinleriyle Rusların Kızılıkum Çölü’nü aşabileceklerine ihtimal vermemiş bu nedenle askerlerinin çoğunu ve Türkmenleri kuzeyden gelen Orenburg ve Kinderli kuvvetlerine karşı çıkarmış ve bu yüzden Ceyhun Nehri savunmasız kalmıştı³⁰⁵.

Birkaç koldan Hive’ye doğru ilerleyen Rus birliklerine karşı 1500 Hive askerinin başarılı bir savunma yapması mümkün değildi. Buhara Emiri Muzaffer ve Afganistan Emiri Şir Ali Han İngilizlerin Hindistan Genel Valiliği’ne başvurarak durumu bildirmişler,³⁰⁶ fakat Emir Muzaffer Hive’den alınacak arazinin bir kısmının kendisine verileceğini öğrenince yardım düşüncesinden vazgeçmişti³⁰⁷. Şeyh Ark’da üç gün konaklayan Rus ordusu ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra Hezaresp kalesine doğru yola koyulduğunda iki Hive elçisi tarafından yarı yolda karşılandı. Bir tanesi Hive Hanının akrabalarından biri olan elçiler hanın Hezaresp kalesini mukavemet göstermeden teslim edeceğini yalnız bunun karşılığında Hive’ye doğru yapılan bu ilerleyişin durdurulmasını istediğini bildirdiler³⁰⁸. Bu şekilde Hezaresp kalesi hiçbir mukavemet gösterilmeden hanın emriyle Ruslara teslim edilmiş oldu.

³⁰³ A.g.k., 115.

³⁰⁴ A.g.k., 119.

³⁰⁵ A.g.k., 126.

³⁰⁶ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 150.

³⁰⁷ Taşkent’ten Hive’ye doğru harekete geçen General Kaufman Kızılıkum Çölü’nden geçerken Buhara elçisi seferin sonuna kadar kendisine eşlik etmiş; bu davranışı nedeniyle Amu Derya’nın güneydoğusundaki bir kısım arazi Buhara Emiri’ne ödül olarak verilmiştir. Bkz. (64), BECKER, 77.

³⁰⁸ Bkz. (87), MAC GAHAN, 128.

Mart 1873’de Rus ordusuna karşı Hive kalesine istihkâmlar yapıldı ve hendekler kazıldı³⁰⁹. Rus Albayı Veninkof bu durumu şöyle izah etmektedir:³¹⁰ “Hive öyle müstahkem ki Avrupa’nın muntazam askerine ve modern silahlarına dahi karşı koyabilir.” Fakat kaynaklar Hive’nin askeri techizat bakımından Rusya’dan çok zayıf olduğunu ve çok eski model top ve silahlarla mücadele edildiğini ifade etmektedir³¹¹.

4 Haziran’da Orenburg ve Kinderli kuvvetlerinden aldığı haberle hazırlıklarını tamamlayan General Kaufman Hive üzerine doğru harekete geçti. General Verevkin’in bildirdiğine göre, Hive Hanı’nın emriyle 6000 Hive askeri ve beş yüzer kişiden oluşan birkaç Türkmen topluluğu Koca Ali kasabası önünde Rusları bozguna uğratmışsa da sonuçta Rus topraklarına karşı başarı sağlayamamış ve Koca Ali kasabası Rusların eline geçmişti³¹².

Rusların Hive’ye hücum kararı almaları sonucunda Hive Hanı General Kaufman’a bir elçi göndererek kendisinin Ruslara karşı hiçbir düşmanlığının bulunmadığını, Rus askerlerine hücum edenlerin Türkmenler olduğunu ve onları itaat altına alamadığını, bu nedenle onların yaptıklarından kendisinin sorumlu tutulmaması gerektiğini bildirerek mütareke teklifinde bulundu³¹³. General Kaufman mütareke teklifini reddederek olanlardan hanın sorumlu olduğunu ve ancak Hive’nin tesliminden sonra mütareke imzalanacağını bildirdi. Bu olaydan sonra halk arasında şehrin mukavemet gösterilmeden teslim edileceğine dair söylentiler dahi başlamıştı³¹⁴.

Daha sonra General Kaufman’la görüşen Hive Hanı’nın amcası Seyyid Ömer, hanın şehri mukavemetsiz teslim etmeye karar verdiğini fakat Türkmenlerin bu karara itiraz ederek isyan ettiklerini ve Verevkin komutasındaki Rus kuvvetlerine

³⁰⁹Bkz. (83), HAYİT, 103.

³¹⁰Bkz. (158), SUAVİ, 99

³¹¹Bkz. (87), MAC GAHAN, 104.

³¹²A.g.k., 134.

³¹³A.g.k., 134-135 .

³¹⁴ A.g.k., 135.

ateş açtıklarını bu nedenle hanın birkaç yüz adamı ile birlikte şehirden ayrılarak İl Ali mevkiine gittiğini bildirdi³¹⁵.

Bu haberlerin alınmasından sonra Hive'ye yönelen Ruslar Hive içinde bulunan Rus ve Acem esirlerini isyana teşvik etmek için harekete geçtiler. Ruslar saldırıya başladıklarında onlar da içeride Hive sarayını işgal edeceklerdi³¹⁶. Hanın kaleyi terk etmesinin ardından halk sarayı basarak Hive Hanı'nın kardeşi olan Ata Can'ı esaretten kurtardılar; fakat Ata Can da tıpkı ağabeyi gibi şehrin teslim edilmesinden yanaydı³¹⁷. Hive tahtının kendisine verilmesi koşuluyla General Kaufman'la bir anlaşan Ata Can'ın emriyle Hive'nin Hezaresp kapısı Ruslara açıldı ve bu suretle Ruslar 10 Haziran 1873'te şehre girmeyi başardılar³¹⁸.

General Kaufman şehre girişinden birkaç gün sonra Hive Hanı'na bir mektup yazarak gayesinin Hive yönetimini ortadan kaldırmak olmadığını, devlet idaresini kendilerine bırakacağını,³¹⁹ kendisiyle görüşmeye gelmediği takdirde kardeşi Ata Can'ı han ilan edeceklerini ve anlaşmayı onunla imzalayacaklarını bildirdi³²⁰. Bunun üzerine General Kaufman ile görüşmek amacıyla Hive'ye gelen Mehmet Rahim Han anlaşmayı kabul etmek durumunda kaldı. 25 Ağustos 1873'de Hive'de Cendmeş bahçesinde imzalanan anlaşmayla Hive Hanlığı da Buhara Hanlığı gibi Rus himayesine girmiş oldu³²¹. Anlaşmaya göre³²², Amu Derya'nın doğusundaki topraklar Rusya'ya verilecek, Hive 2.2 milyon ruble savaş tazminatı ödeyecek, Rus tüccarlarına ticari serbestlik tanınacak, yerli tüccarlar hem ithalat, hem ihracat için yüzde iki buçuk vergi ödeyecek ve Ruslar hanlığın diğer bölgelerinde de kale vb. inşa edebileceklerdi. Ayrıca Hive hanları komşu ülkelerle doğrudan doğruya

³¹⁵ A.g.k., 137.

³¹⁶ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 150.

³¹⁷ Bkz. (83), HAYİT, 103.

³¹⁸ Bkz. (87), MAC GAHAN, 143.

³¹⁹ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 151.

³²⁰ Bkz. (87), MAC GAHAN, 162.

³²¹ Bkz. (111), MEHMED ÂTIF, 218.

³²² Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 151; Bkz. (83), HAYİT, 103.

ilişkilerde bulunamayacaktı³²³. Pasaportu olmadan Hive arazisine geçmek isteyen Ruslar ve yabancılar katiyen Hive'ye sokulmayacaktı³²⁴.

Böylece Ceyhun Nehri'nin sağ tarafındaki toprakların tamamı Rusların eline geçmiş oluyordu. Rusların Ceyhun'un güneyine inmemeleri İngilizlerle Asya'yı paylaşmak amacıyla yaptıkları anlaşmaya bağlı kaldıklarını göstermektedir. Bu paylaşımda Ruslar Hind-u Kûh dağlarının kuzeyinde kalacaklardı. Hive Hanı ile yapılan anlaşma da buna uygundu.

Ruslar 6 Haziran 1873'de Hive'de bir Taht Şurası oluşturdular. Bu şura üçü Hive, dördü Rusya'dan gelen yedi kişiden meydana geliyordu³²⁵. Hive'nin ele geçirilmesinin ardından Ruslar Amu Derya toprakları üzerinde Amu Derya Sancağı adı verilen idari bir birim oluşturdular. 1874'de Amu Derya Şubesi olarak isimlendirilen bu bölge hanlık üzerinde tam tasarruf hakkına sahipti. İçişleri ile ilgili karar alan hanlık bu kararı Amu Derya Şubesi Askeri Valisi'ne onaylatmak durumundaydı³²⁶. Amu Derya Şubesi Valisi sivil meselelerde Sir Derya Bölgesi Valisi'ne, askeri meselelerde Türkistan Genel Valisi'ne bağlı idi³²⁷. Bu şekilde Hive Hanı Ruslara tabi olarak hanlığını kurtarmış oluyordu.

³²³Bkz. (158), SUAVİ, 104.

³²⁴Bkz. (87), MAC GAHAN, 123.

³²⁵ Bkz. (83), HAYİT, 104.

³²⁶ Bkz. (158), SUAVİ, 104.

³²⁷Bkz. (83), HAYİT, 105.

2. 4. RUSLARIN TÜRKMEN TOPRAKLARINI İŞGALİ

2. 4. 1. Rus İşgalinden Önce Türkmenler

Oğuz boylarından biri olan Türkmenler göçebe, yarı göçebe ve kısmen de yerleşik bir hayat sürmekteydiler³²⁸. Tarihte “Oğuz Çölü”³²⁹ olarak bilinen, merkezleri Mangışlak³³⁰ olan Türkmenler Ruslar tarafından idare altına alınincaya kadar Türkistan’ın çeşitli bölgelerinde bir kısmı Hive Hanlığı’na, bir kısmı Buhara Hanlığı’na, bir kısmı İran’a, bir kısmı da hiçbir siyasi teşkilata bağlı olmaksızın yaşıyorlardı³³¹. Boylar halinde yaşayan Türkmen kabilelerinden Çandar Hive ile Hazar Denizi arasında; Yomudlar Hazar Denizi’nin güneyi ve Hive’nin güneybatısında; Tekeler Ahal Vahası ve Merv’de; Gökler İran sınırında; Sarıklar Muğrap Irmağı’nın orta mecrasında; Salarlar Merv çevresinde ve Horosan’da; Esrarlar Amu Derya’nın orta mecrasında yaşıyorlardı³³².

XIX. yüzyılda Türkmenlerin yaşadığı coğrafya batıda Hazar Denizi ve İran, doğuda Aral Gölü, Hive ve Buhara Hanlıkları, kuzeyde Kazak bozkırları, güneyde ise Afganistan ile çevrili idi. Ekonomik olarak yetersiz koşullara sahip olan Türkmenler, ganimet toplamak amacıyla İran ve Rus sınırına akınlar düzenleyerek ele geçirdikleri esirleri Hive ve Buhara pazarlarında satarak ekonomilerine katkıda bulunmaya çalışıyorlardı³³³. Bu durum Rusların Türkmen topraklarını istila etmelerinin en önemli gerekçesini oluşturuyordu. Sert bir iklime sahip olan Türkmen coğrafyasında Ahal ve Merv Vahalarında yetiştirilen meyve ve sebzeler ve

³²⁸Faruk SÜMER, **Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, 121

³²⁹Ramazan ŞEŞEN, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2, 20

³³⁰Bkz. (328), SÜMER, 121; XVI. Yüzyılda Hive Hanlığı’nın hâkimiyeti altına giren Mangışlak 1556’da Rusların Astarhan’ı işgalinden sonra sahip olduğu ticaret yolları nedeniyle büyük önem kazanmıştır. Ayrıca petrol, doğalgaz ve uranyum kaynakları açısından çok zengin bir bölgedir. Ahmet TAŞAĞIL, “Mangışlak”, 569-570.

³³¹Bkz. (52), YETİŞGİN, 597; Bkz. (34), TOGAN, 233

³³²Bkz. (83), HAYİT, 106

³³³Bkz. (52), YETİŞGİN, 597

hayvancılık da Türkmenlerin ekonomilerinin birer parçasıydı. Sosyal ve iktisadi sebeplerden dolayı zaman zaman bağlı bulundukları siyasi teşkilata ve birbirlerine karşı mücadele etmeleri Türkmenlerin Rus işgaline karşı birleşik bir savunma tedbiri almalarını engellemiştir.

Bağımsızlıklarına düşkün olan Türkmenler özgürlüklerini koruyabilecekleri politikalar benimsemişler, hiçbir zaman bir reis etrafında birleşmek istememişlerdir. Aralarındaki aksakallılara da büyüklük taslamadıkları sürece saygı göstermişlerdir³³⁴. 1822 yılında Buhara ordusu Merv'i işgal edince Teke Türkmenleri Buhara'nın saldırgan tutumuna karşılık Hive Hanlığı'nın hakimiyetini kabul etmişlerdir. 1855'te Hive'ye karşı ayaklanmışlar ve Hive Hanı'nın ordusunu yenip, esir ettikleri hanın kellesini İran Şahı Kajar'a göndermişlerdir³³⁵. İran'ın Türkmenleri himaye altına alıp, onlardan vergi ve asker toplama arzusu ile çeşitli tarihlerde yaptığı saldırılar Türkmenler tarafından etkisiz hale getirilmiştir³³⁶.

Rusların XVIII. ve XIX. yüzyılın başlarında Türkmenler hakkında elde ettikleri bilgiler yalnızca Astrahan ve Orenburg askeri valiliklerinin yolladıkları raporlardan ibaretti³³⁷. Fakat Kazakistan içlerine doğru ilerleyen Ruslar Orta Asya hakkında olduğu gibi Türkmenler ve Türkmenlerin yaşadığı topraklar hakkında da ayrıntılı bilgiler toplamaya başlamışlardı. Bu amaçla 1819-1820 yılları arasında Yüzbaşı Murayev, 1840'lı yılların başlarında Blaramberg, Hazar Denizi'nin doğu sahillerinde faaliyet gösteren Skiabin ve Raibin isimli iki Rus zabitanın yazdıkları raporlar ve XIX. asrın ortalarında Türkmen topraklarını tetkik amacıyla hareket eden Galkin'in verdiği bilgiler Rusların Türkmenler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler edinmesine neden olmuştur³³⁸. Askeri amaçlı yaptırılan bu gezilerin Türkmen topraklarını istila planını kolaylaştırdığı şüphesizdir.

³³⁴ Bkz. (34), TOGAN, 207.

³³⁵ A.g.k., 233.

³³⁶ Bkz. (52), YETİŞGİN, 600.

³³⁷ Mehmet SARAY, "Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan'ın İşgali", 88.

³³⁸ A.g.m., 88.

Ruslar Türkmen topraklarını kolaylıkla ele geçiremeyeceklerini bildiklerinden öncelikle Türkmen ileri gelenleriyle anlaşma yolunu denemiş ve birçok hediyeler göndermişlerdir. Bir taraftan Türkmen topraklarını bir taraftan da İran sahillerini kontrol edebilmek için 1832 yılında Hazar Denizi'nin güneyindeki Aşur Adası'nı İran'dan alarak donanması için sığınak haline getirmiştir³³⁹.

1860 yılında Rusya'nın Hazar Denizi sahillerini keşfetmek amacıyla görevlendirmiş olduğu Dandavil kumandasındaki müfreze Krasnovodsk'a kadar ulaşmış ve bazı Türkmen ileri gelenlerini kendi nezdine davet ederek çeşitli ikramlarda bulunmuştur. Rusların maksadını anlayan Türkmen ileri gelenleri gizlice kabilelerine adam göndererek Krasnovodsk'a baskın düzenlemelerini ve bütün Rusları ortadan kaldırmalarını bildirmiştir³⁴⁰. Bu şekilde Krasnovodsk'taki Rus askerleri telef edilmiş fakat Dandavil kurtulmayı başarmıştır. Daha sonra bu durumun intikamını almak isteyen Dandavil Çikişli adı verilen mahalde 1700'den fazla Türkmen hanesini ve sahilde bulunan kayıklarını yakıp yıktıktan sonra Türkmen kabilelerinin ileri gelen yaşlılarını toplayarak Aşur Adası'nda esir etmiş; Türkmenler aksakallıları esaretten kurtarmak için kadınlarının boğazlarında bulunan altın ve gümüş süs eşyalarını dahi Ruslara vermeye mecbur olmuşlardır³⁴¹.

2. 4. 2. Rusya'nın Türkmenler Üzerine Seferleri ve Göktepe Müdafaası

Hive Hanlığı'nın ele geçirilmesinin ardından Rusların bölgede itaat altına almadıkları bir tek Türkmen kabileleri kalmıştı. Hive Hanı ile General Kaufman'ın anlaşma için müzakerelerde bulunduğu sırada Türkmenlerden alınacak olan verginin miktarının belirlenmesi konusu da gündeme gelmiş ve Hive Hanı kendi müstakil

³³⁹1877 yılında Orta Asya'da bulunan Mehmet Emin Efendi Aşur Adası'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesini 45 sene öncesi olarak ifade etmektedir. Bu tarih de 1832 yılına denk düşmektedir. Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 18-19.

³⁴⁰A.g.k., 21.

³⁴¹A.g.k., 21-22.

saltanatı döneminde de Türkmenlerden vergi alamadığını, bu durumu kendilerinin halletmeleri gerektiğini bildirmişti³⁴².

General Kaufman hem Türkmenleri ezmek hem de onlardan yüklüce bir harp tazminatı almak amacıyla General Gulvaçev idaresinde bir kuvveti Yamud kabilesi üzerine gönderdi ve bir hafta zarfında üçyüz bin rublelik savaş tazminatını ödemelerini bildirdi³⁴³. Bu miktardaki savaş tazminatı ekonomik durumu iyi olamayan Yamud Türkmenleri tarafından kabul edilmiş; fakat Ruslar sürenin uzatılması teklifini reddetmişti. Çünkü General Kaufman Türkmenler üzerine yapılacak başarılı bir seferin onlarla anlaşmazlık içinde olan Özbeklerin Ruslara itaatini artıracaklarını düşünüyordu³⁴⁴.

15 Temmuz 1874’de General Kaufman, kumandasındaki 8 bölük piyade, 8 bölük Kazak süvarisi ile on adet top, iki mitralyöz ve bir roket bataryası ile onbir bin çadır halkından oluşan Yamud kabilesi arazisine doğru harekete geçti ve binlerce Yamud Türkmeni kadın, çocuk, yaşlı demeden katletti³⁴⁵. Bu suretle 1874’de Yamud Türkmenleri Hive Hanlığı dâhilinde itaat altına alındı. Rusların Yamud Türkmenleri üzerine düzenlediği bu sefer onların Türkmenler içerisinde güçlerinin kırılmasına ve Teke Türkmenlerinin lider konuma gelmesine neden olmuştur³⁴⁶.

Ağustos 1875 yılında General Lomakin bir tabur piyade, üçyüz süvari, birkaç top ve birkaç Türkmen süvarisi tedarik ederek Kızılsu (Krasnovodsk) ile Hive arasında açılması tasarlanan yol nedeniyle keşif için Hive’ye gitmiş ve Hive Hanı Muhammed Rahim Han ile müzakerelerde bulunarak Hive içinde Rus askerleri için avantajlar sağlamaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır³⁴⁷. 1876’da Kızılsu (Krasnovodsk) Rus birlikleri komutanı General Lomakin Teke Türkmenlerinin

³⁴²Bkz. (87), MAC GAHAN, 183–184.

³⁴³Bkz. (83), HAYİT, 100.

³⁴⁴Bkz. (87), MAC GAHAN, 187.

³⁴⁵ A.g.k., 187.

³⁴⁶ Bkz. (52), YETİŞGİN, 600.

³⁴⁷ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 29-30.

topraklarında Kızıl Avrat isimli bir kale inşa ettirmiş ve emrindeki 10 bölük piyade, 400 kazak süvarisi, 8 adet top ve Kızılsu (Krasnovodsk) civarında bulunan Kırgız kabilelerinden oluşturduğu 200 atlı birlik ile Teke Türkmenlerini itaat altına almak için harekete geçmiş fakat başarılı olamamıştır³⁴⁸. 600 kadar Teke Türkmen atlısı Rus karargahına saldırarak Ruslara silahlarına davranma fırsatı bile vermeden hepsini kestiler. Bu saldırıda bir Türkmen tarafından çadırından çıkmış olan General Skobelev'in boynuna bir kement atılmış ve zorlukla kurtarılabilmisti³⁴⁹.

Bu saldırı nedeniyle General Lomakin Teke kabilesinin lideri olan Nurverdi Han'a elçiler göndererek Rus hâkimiyetini kabul etmesini bildirdi. Rusların boş vaatlerine aldanmayan Nurverdi Han "Rusların vaadlarına aldanacak Nurverdi henüz anasından doğmamıştır. General Cenapları başının çaresine bakmaz ise beş bin atlı ile üzerine varıyorum. Cümlemiz ölünceye kadar cenge devam edeceğiz." şeklinde bir cevap vermiş; bu cevap sonucunda General Lomakin telaşlanıp geri dönmüştür³⁵⁰.

Albay Morozov idaresindeki kuvvetler, Mayıs 1877'de Kızıl Arvat şehrini işgal ettilerse de Türkmen saldırıları ve bölgenin Kızılsu'ya (Krasnovodsk) uzak olması sebebiyle şehri terk ederek hareket noktaları olan Kızılsu'ya (Krasnovodsk) geri dönmek zorunda kaldılar³⁵¹. Ruslar Türkistan'ı işgale başlarken Hazar Denizi'nin doğu kısımlarını da ele geçirmek istemişlerdi. 1878'de Etrek Irmağı'nda Çat Kalesi inşa edildi³⁵². Rusların Türkistan'a tam anlamıyla yerleşebilmeleri için Hazar Denizi ve Zerefşan Ovası arasındaki toprakları ele geçirmeleri gerekiyordu³⁵³.

1877–1878 yılları arasında Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş Rusların Türkmenler üzerindeki hareket planlarını ertelemelerine neden olmuştur. Bir taraftan Osmanlı Devleti ile savaşıp, diğer taraftan Türkistan'ı tamamen ele

³⁴⁸ Teke Türkmenlerinin ileri gelenleri tarım mahsullerini hasat edinceye kadar vakit kazanmak amacıyla önce Ruslara iyi muamele etmişlerse de daha sonra saldırıya geçmişlerdir. Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 30.

³⁴⁹ Bkz. (34), TOGAN, 234.

³⁵⁰ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 30–31.

³⁵¹ Murat TAÇMURAT, "Şanlı Göktepe Müdafaasının 75 inci Yıldönümü", 141.

³⁵² Bkz. (83), HAYİT, 106.

³⁵³ Bkz. (2), KURAT, 351.

geçirip Hindistan'a kadar inmek isteyen Rusya Afganlılarla barışçı ilişkilerde bulunmuştur. Afgan Han'ı Şir Ali Han'ın da İngilizlere karşı Rus yanlısı bir politika izlemesi üzerine Meclis-i Maarif Azası Ahmed Efendi ve Bombay Şehbenderi Hüseyin Efendi Osmanlı Devleti tarafından, Rusların asıl amaçlarının Şir Ali Han'a anlatılması amacıyla Kabil'e gönderilmiştir³⁵⁴. Fakat 1878'de İngiltere'nin Kabil, Kandahar ve Gazne'ye girmesi ve Berlin Antlaşması'nın imzalanması Rus istila hareketinin hızlanmasını sağlamıştır. İngilizlere karşı Afganistan sınırına geçmek isteyen Rusya General Lomakin ve General Lazarev kumandasındaki birliklerini Etrek Irmağı üzerinden hareket ettirerek Ahal Teke üzerine yönlendirdi. Böylece askeri harekâta yeniden ağırlık vererek iki ay içinde Amu Derya Irmağı'na ulaşarak Maverâünnehir'i ele geçirmeyi amaçlıyorlardı³⁵⁵.

9 Eylül 1877'de Göktepe'ye saldıran Rusların hücumu Teke Türkmenlerinin müdafaası sonucunda kırıldı. 200 ölü ve daha fazla yaralı veren Ruslar geri çekilmek durumunda kaldılar³⁵⁶. 1879'da Ermeni asıllı General Lazarev Türkmenler üzerine sefer yapacak ordunun başına getirilmiştir. Amacı Merv'e kadar olan Türkmen topraklarını ele geçirmek olan bu Rus kuvveti yola çıktıktan sonra General Lazarev ölmüş ve yerine General Lomakin tayin edilmiştir³⁵⁷. 1878'de General Lomakin komutasındaki birlikler Dengil Tepe'ye saldırdılar; fakat Türkmenlerin başarılı müdafaaları nedeniyle olumlu bir sonuç elde edilemedi³⁵⁸. İngilizleri arkadan vurmak isteyen Rusya 21 Ocak 1879'da Ahal Teke Vadisi'ni ele geçirme planlarının müzakere edildiği bir toplantıda birliklerin Çat Kalesi'nden hareketle Göktepe'nin ele geçirilmesi için yola çıkarılmasına karar verdi³⁵⁹. 1879'da General Lomakin liderliğinde Ahal Teke Türkmenlerine karşı yapılan bu saldırı Türkmenlerin çok sayıda kayıplar vermesine rağmen Rusların başarısızlığıyla sonuçlanmıştır³⁶⁰.

³⁵⁴B.O.A., *İrâde-Hâriciye*, nr. 16642/3.

³⁵⁵Bkz. (34), TOGAN, 234.

³⁵⁶Bkz. (2), KURAT, 351.

³⁵⁷Bkz. (52), YETİŞGİN, 601.

³⁵⁸Bkz. (351), TAÇMURAT, 142.

³⁵⁹Bkz. (83), HAYİT, 107.

³⁶⁰Bu saldırıda Türkmenler 2000 savaşı, 2000 kadın ve çocuk olmak üzere 4000 insan kaybetmişlerdir. Bkz. (52), YETİŞGİN, 601.

1879'da General Tergukazov kumandasındaki birliklerin Bendesen Kalesi'ne yaptığı saldırılar da başarıyla sonuçlanmadı³⁶¹.

Türkmenler 1879'da kazandıkları bu zaferden cesaret alarak Hazar Denizi kıyılarındaki Rus üslerine akınlar yaparak Rusları baskı altında tutmaya çalışıyordu. Türkmenlerin komşu ülkelere olan bu akınları bölgede asayiş ve düzenin bozulmasına neden olduğundan hem bölgede kırılan prestijlerini düzeltmek, hem de Türkmenlere karşı aldıkları yenilgilerden dolayı himayesindeki diğer halkların da Rus yönetimine isyanını önlemek isteyen Ruslar, Türkmenler üzerine yeni bir sefer için hazırlıklara başladı. 1880'de yapılacak bu seferin yönetimi General M. D. Skobelev'e verildi. 7 Mayıs 1880'de 11.000 asker ve 100 top Çekişler'den hareketle Göktepe üzerine yürüyen Skobelev Türkmenlere kesin darbeyi vurmaya tasarlıyordu³⁶². Skobelev'in isteğiyle Çekişler'den 300, Kızılsu'dan 270 kilometre mesafede bulunan Bami'yi karargâh olarak kullanan Ruslar coğrafi şartların seferin sonucunu olumsuz etkilememesi açısından Kızılsu'dan başlayarak Kızıl Arvat'a kadar askeri amaçlı bir demiryolu inşa ederek iletişim hattını koparmamaya gayret ediyorlardı³⁶³. Çekişler ile Bami arasında birçok istikamlar kurularak buralar azık ve askeri mühimmatla dolduruldu³⁶⁴. Skobelev 7000 den fazla askerle hareket ederek Dengil Tepe'den 12 kilometre batıda bulunan Egen Batur Kalesini işgal ederek burasını karargâh edindi. Türkmenler de dört metre genişlikte ve dört metre yüksekliğe sahip olan Göktepe Kalesi'ni güçlendirmeye çalışıyorlardı³⁶⁵. Kalede 30.000 civarında müdafaacı vardı, fakat sadece 5.000 kişinin elinde tüfek bulunmaktaydı; bunun dışında bir de küçük bir topa sahiplerdi³⁶⁶.

Her ne kadar Ruslar Türkmenlerle yakın mesafeli çatışmalara girmekten kaçındılarsa da General Tersevich birlikleri ve Kul Batır liderliğindeki Türkmenler

³⁶¹Bkz. (83), HAYİT, 107.

³⁶²Bkz. (52), YETİŞGİN, 602.

³⁶³A.g.m., 602; Bkz. (351), TAÇMURAT, 142.

³⁶⁴Bkz. (34), TOGAN, 235.

³⁶⁵A.g.k., 236.

³⁶⁶Bkz. (351), TAÇMURAT, 142; Bkz. (83), HAYİT, 111.

arasında geçen çarpışmalarda birçok Rus hayatını kaybetmiştir³⁶⁷. Çatışmalar tüm şiddetiyle devam ederken iktisadi açıdan sıkıntı çeken Türkmenler ihtiyaçlarını kendi içlerinden sağlamaya çalışıyorlardı. Zira Rusya 1879'da İran ile yaptığı bir anlaşma ile ordusunun ihtiyacı olan yiyecek maddelerini Horosan'ın kuzeyinden geçirmek ve İran'ın Türkmenlere yiyecek satmaması konusunda teminat almıştı³⁶⁸. Türkmenler ile İran arasında eskiden beri gelen düşmanlık burada da kendini göstermişti. Bu sıkıntılar çerçevesinde Türkmen kabileleri arasında savunma yapıp yapmama konusunda çeşitli görüş ayrılıkları vardı. Mehmet Emin Efendi'nin seyahatnamesinde Teke Türkmenlerinin reisi Nurverdi Han'ın ağzından yazmış olduğu şu satırlar, Türkmen kabileleri arasındaki görüş ayrılıklarını açıklama konusunda yeterli olacaktır:

“Biz Rusların istilasının önemini bilmez değiliz. Lakin yalnız bizim Rusya'ya karşı koyacak gücümüz yoktur. Bundan epeyce önce Rusya'ya karşı nasıl bir tavır alacağımızı eşrafla birlikte istişare ettik. Bir çoğumuz din düşmanı ile Allah'ın yardımına güvenerek son nefesimize kadar uğraşmayı, teslim olmamayı ve boyun eğmemeyi kararlaştırdık. Başkaları ise bu kararın aksini savundular. Bizden büyük hanlıklar bile Rusya'ya mağlup olmuşken, bizim başa çıkamayacağımız aşikârdır, dediler. Savaşta yenilerek hakaret göreceğimize kendimiz anlaşma yolunu arayalım, böylece birleşelim fikrinde bulundular. Hâlbuki daha o zamanda Rusya'nın Merv'e kadar memleketi kendi nüfuzu altına alacağı, bir kere Merv'i ele geçirir ise artık Kabil'e kadar yolunun açılacağı, yani kısa zamanda Afganistan'ı dahi eline geçireceği şüphesizdi. Sonunda birçok hâkimiyetli serdarlarla Rusya'ya karşı koymaya karar verdik. Fakat ne çareki bizim kendi içimizde kafası Ruslara yatkın adamlar bulunduğunu Rusya haber alınca, bunları ele geçirmek için ceplerini doldurdu. Eğer biz birleşmiş ve anlaşmış olsaydık Rusları çok daha büyük mağlubiyetlere uğratabilirdik. İşte Allah'ın lütfu sayesinde

³⁶⁷Bkz. (52), YETİŞGİN, 602.

³⁶⁸ Bkz. (83), HAYİT, 109.

Lomakin'e galebe çaldık. Lomakin yenildiği zaman Krasnovosk'ta yalnız birkaç yüz asker bulunuyordu. Eğer biz saldırırsak orasını da zapt ve yağma edebilirdik. Hatta ben bunu arkadaşlarıma teklif de ettim. Yolda ne kadar kuyu varsa içlerine hayvan leşleri atarak suları bozduktan sonra saldırılmayı ileri sürdüm. Bozulsak bile bu durumda susuzluktan Rusların bizi takip edemeyeceklerini anlattım. Ne yazık ki sözümü dinletemedim. Dediler ki sonra Rusları bütün bütün kızdırırız. Üzerimize iki koldan asker göndererek bizi perişan ederler. Yemutlara gelince biz bunlarla birleşiriz ama zararlı çıkarız. Zira onların çoğu Rusya tarafından elde edilmiştir. Eğer birleşip de münasebetimizi artıracak olursak artık bu yollarda kervanları aramamak gerekir. Bunlar Ruslara yol gösterirler. Ruslar Hive'ye ve Merv'e doğru yapmayı gaye edindikleri askeri yolu açarlar, aramıza nifak sokup bizi daha kolaylıkla mağlup ederler. Ah! Müslümanların birleşmesine asıl İstanbul'da bulunan din kardeşlerimiz gayret etmelidirler. Siz İstanbul'a döndüğünüz zaman bu halleri orada bulunan karındaşlarımıza duyurun.³⁶⁹

Skobelev 10 Mayıs 1880'de bir barış antlaşması metni ilan etti. Bu metne göre;

“Sumbar-Arçman demiryollarının inşası yapılacak, Türkmenler Ruslara 10.000 at verecekler, Türkmenler savaş tazminatı olarak yarım milyon ruble ödeyecekler, nüfuzlu ailelerden birçok genç, rehine olarak Rusya'ya gönderilecek, Kızıl Arvat, Arçman, Göktepe, Aşkabad ve diğer mühim bölgeler işgal edilecek, Ahal Teke'ye ait topraklar Rus Çarı'nın özel mülkü olarak ilan edilecek ve Çar'ın isteğiyle idare edilecek, bütün tarihi belgeler, el yazmalar ve kitaplar Ruslara teslim edilecek, yiyecek maddeleri ve deve yardımıyla, vahadaki Rus birlikleri

³⁶⁹ Bkz. (173), MEHMET EMİN EFENDİ, 103.

desteklenecek, İşan ve Serdar (askerî kumandanlar) ailelerinden birçok şahıs rehine olarak Ruslara teslim edilecektir.³⁷⁰

Barış şartlarının ağırlığı nedeniyle anlaşma yapılamadı. Skobelev anlaşmanın kabul edilmemesi üzerine çeşitli oyunlarla Türkmenleri bertaraf etme yoluna gitti. Çeşitli müzakerelerde bulunmak ve hediyeler sunmak amacıyla davet ettiği Türkmen ileri gelenlerinin hepsini tutuklattırdı³⁷¹. 6 Temmuz 1880’de Egen Batur kalesine doğru saldırıya geçen Ruslar kaleyi ele geçiremediler. İç koldan saldırıya geçen Türkmenler Ruslara karşı üstünlük sağladıysa da Hudayar Han, Allah Nur, Nefes Karebelah ve Berk Ali Han şehit düřtüler³⁷². Saldırı sonucunda Türkmenler Skobelev’in karargâhına kadar ilerleyerek birçok mühimmat ve ganimet elde ettiler, fakat bu durum Türkmenlerin de kayıplar vermesine neden oldu³⁷³.

Ruslar 20 Aralık 1880’de 6300 Rus askeri, 52 top ve 2 mayın fırlatıcısı ile Yangi Kale’ye, 27 Aralık’ta Dingil Tepe’ye saldırdılar. Basit silahlarla mücadele eden 12.000 Türkmen karşı saldırıya geçti. 4 Aralık 1881’de Ruslar kale duvarlarına gedik açmayı başardılarsa da kaleyi ele geçiremediler. 6 Aralık’ta General Skobelev ölüleri toplamak için Türkmenlerden izin istedi fakat sonuç alamadı³⁷⁴.

8 Ocak 1881’de Ruslar top ateşine tuttukları kalede delikler açmayı başarmışlar ve 21 Ocak 1881’de Albay Kuropatkine, Kosselkov ve Gaidarov idaresindeki birlikler Göktepe’ye hücum etmişlerdi³⁷⁵. Ruslar kaleyi ele geçirdiler ve yağmaya giriştiler. Türkmen liderlerinden Tıkma Serdar, Kul Batur, Eves Kulu esir edildiler³⁷⁶. Kaynakların verdiği bilgilere göre Göktepe Savaşı’ndaki Türkmen kayıplarının sayısı 20.000 ile 40.000 arasında değişmektedir. Ruslar ise 16 subay ve

³⁷⁰Bkz. (83), HAYİT, 109.

³⁷¹A.g.k., 110.

³⁷²A.g.k.,110.

³⁷³Bkz. (34), TOGAN, 236.

³⁷⁴Bkz. (83), HAYİT, 110.

³⁷⁵Bkz. (52), YETİŞGİN, 602.

³⁷⁶Bkz. (83), HAYİT, 111.

267 asker ölü, 11 subay ve 123 asker yaralı olmak üzere kayıplar vermişlerdi ve savaştan sonra 6.000.000 ruble değerinde ganimet elde etmişlerdi³⁷⁷.

Göktepe'nin ele geçirilmesi Ruslar için ayrı bir önem taşıyordu. Hazar arası havzasının diğer kesimlerini ele geçirmek için büyük bir fırsat yakaladılar. Göktepe'nin düşmesi Ahal Teke Vadisi'nin düşmesini kolaylaştırmıştır³⁷⁸. Göktepe savaşı sırasında İran içinde bulunan Yamut Kabilesi atlılarının Rusya'ya yardımı ve İran'ın Rus ilerleyişine göz yumması mukavemet gösteren Türkmenleri zor durumda bırakmış ve Rusların Göktepe'yi ele geçirmelerini sağlamıştır³⁷⁹. İran Umûr-ı Hariciye Veziri Hristiyan ahaliyle ittifak ederek muhtariyetini ilan edecek olan Ubeydullah Efendiye karşı kendilerine yardım etmesi konusunda Osmanlı Devleti'ne başvurduklarını, fakat olumlu bir cevap alamadıklarını, Rusya ile de iyi ilişkilerini bozmak istememeleri nedeniyle bu işgale göz yumduklarını ifade etmektedir³⁸⁰.

Rusların bu hızlı ilerleyişleri ve Göktepe'nin düşmesi İran ile Ruslar arasındaki ilişkilerin ilerlemesine neden olmuş ve 9 Aralık 1881'de Rusya ile İran arasında yapılan bir anlaşma ile Türkmen-İran sınırı çizilmiştir. Anlaşmaya göre, Atrek Irmağı'nın kuzeyindeki topraklar Rusya'ya; güneyindeki topraklar ise İran'a ait olacaktı³⁸¹. Nitekim 17 Ocak 1881'de Aşkabat işgal edildi ve Ruslar Tecen Irmağı üzerine harekete geçtiler³⁸². Bunun üzerine Teke Türkmenleri, Salır ve Sarık Türkmenleri de Rus hâkimiyetini tanıdılar³⁸³.

³⁷⁷ Bkz. (52), YETİŞGİN, 602.

³⁷⁸ Bkz. (351), TAÇMURAT, 143.

³⁷⁹ B.O.A., **Yıldız Sadâret Husûsi**, nr. 167/45.

³⁸⁰ B.O.A., **Yıldız Sadâret Husûsi**, nr. 167/45.

³⁸¹ Bkz. (83), HAYİT, 111; Bkz. (52), YETİŞGİN, 603.

³⁸² A.g.m., 602.

³⁸³ Bkz. (2), KURAT, 352.

2. 4. 3. Merv Bölgesinin İşgali ve Türkmenlerin Rus Himayesine Girişi

Göktepe'den sonra Merv'i kendilerine hedef olarak seçen Ruslar bölgenin Rusya'ya ilhakını barışçı yollarla halletmeye çalışıyorlardı. Çünkü İngilizler de Merv bölgesi ile ilgileniyorlardı. Fakat Rusya'nın 1881'de Mısır'ı ele geçiren İngiltere'ye karşı gösterdiği ılımlı tutumundan dolayı İngiltere de ticari menfaatleri icabı Rusların Merv'e ilerlemelerine ses çıkarmamışlardır³⁸⁴. Ruslar Merv hakkında bilgi toplamak amacıyla Kafkasyalı bir Müslüman Rus subayı olan Alikanov liderliğinde 4 kişiden oluşan Rus subaylarını tüccar kılığında Merv'e gönderdiler³⁸⁵. Fakat Bek Boyu lideri Kara Kulu Han'ın durumdan şüphelenmesi yanlış bilgi toplamalarına neden oldu³⁸⁶. Yaptıkları incelemeler sonucunda Mervlilerin zaman içerisinde Rus hâkimiyetini kabul edecekleri kanaatine ulaştılar.

Rusların hareketlerinden huzursuz olan ve direnme kararı alan Merv ileri gelenleri 30 kişilik bir heyeti İngiliz yönetimi altında bulunan Kandahar'a gönderdiyse de yardım sağlanamadı. Mart 1881'de Baba Han başkanlığında Aşkabat'a giden 29 kişilik Merv heyeti, bölgede bağımsız bir hanlığın kurulması konusunda istekte bulundular, fakat sonuç alınamadı³⁸⁷.

General Aleksander V. Kamarov, Çar III. Aleksander'in tahta çıkma merasimine katılmak üzere Mervlilerden oluşan bir grubu Moskova'ya davet etmişti. Burada gördükleri ihtişamdı hoşlanan Mervliler Rus yanlısı bir tavır sergilemeye başlamışlardı³⁸⁸. Mervliler arasında büyük saygı gören Nur Verdi Han'ın eşi Gülcemal de Rus hâkimiyetine girme taraftarı idi³⁸⁹. 1883'te Tecen Vadisi'nde bilgi toplamaya çalışan bir haritacı grup Türkmenler tarafından uzaklaştırıldılar. Bunun

³⁸⁴ B.O.A., *Yıldız Sadâret Husûsî Mâruzâtı*, nr. 177/50.

³⁸⁵ Bkz. (52), YETİŞGİN, 603.

³⁸⁶ Bkz. (83), HAYİT, 112.

³⁸⁷ A.g.k., 113.

³⁸⁸ Bkz. (52), YETİŞGİN, 603.

³⁸⁹ A.g.m., 603.

intikamını almak isteyen Albay Muratov liderliğindeki birlik Kasım 1883'te önemli bir üs olan Karre Bent'i işgal etti³⁹⁰.

Merv'in geleceğini görüşmek amacıyla Aşkabat'a giden bir heyetin 31 Ocak 1884'te Ruslarla imzaladıkları anlaşmaya göre;³⁹¹ Türkmen beyleri muhtariyete sahip olacak fakat bir Rus subayı tarafından kontrol edilecekti. Anlaşmanın imzalanmasının ardından 4 bölük, 2 Kazaçık yüzlüğü, 20 Türkmen, 6 batarya ve toptan oluşan General Komarov liderliğindeki Rus birlikleri Merv üzerine yürüdüler ve 14 Mart 1884'te işgali gerçekleştirdiler³⁹². Türkmenlerin İran ve İngiltere'den yardım beklentileri sonuçsuz kaldı. Rusların Merv'e saldırımlarına karşı herhangi bir tepki göstermeyen İran Şahı Merv halkının Rusya'ya iltica etmesinden sonra da Rus Çarı'na tebrik mektubu göndermiştir³⁹³.

Ciddi bir direnişle karşılaşmayan Ruslar kolayca Merv'i ele geçirmişlerdi. Merv'in önde gelen liderlerinden Kajar Han ve hocası Siah Push'un yaptıkları ufak çatışmalar da Rusları durdurmaya yetmemişti³⁹⁴. Merv'in ele geçirilmesinden sonra Ruslar 31 Ocak 1884'de imzalamış oldukları anlaşmaya uymadılar³⁹⁵. 1885'te Murgab'ın aşağı kısmı ve Kuşka Çayı kıyıları da Ruslar tarafından işgal edildi. Rusların Afganistan'a doğru sarkmaya başlamaları İngilizlerin tepkisine neden oldu ve bu suretle Rus ilerleyişi durdu³⁹⁶.

Rusların Merv topraklarını sınırlarına katması Avrupa siyaseti açısından da çok önemli bir olay olup, Rusya'nın Asya'daki İngiliz sömürgelerine bir adım daha yaklaşması anlamına geliyordu. Bu durum Nouvelle Presse Libre (Avusturya) gazetesinde, Rusya'nın Merv'i ele geçirmesi ve Afganistan ile komşu olmasına İngiltere'nin endişe ile baktığı, İngiltere'nin dünyada sahip olduğu gücü Hindistan'ı

³⁹⁰Bkz. (83), HAYİT, 113.

³⁹¹ A.g.k.,113.

³⁹² A.g.k., 114.

³⁹³ B.O.A., **Yıldız Mütenevvi Mâruzâtı**, nr. 14/28.

³⁹⁴Bkz. (52), YETİŞGİN, 603.

³⁹⁵Bkz. (83), HAYİT, 115.

³⁹⁶Bkz. (2), KURAT, 352.

elinde tutmakla muhafaza ettiği ve Rusların Merv'in ardından Hindistan'a doğru ilerlemelerinin İngiltere ile Rusya arasında bir harbe neden olacağı şeklinde haberlerin çıkmasına neden olmuştu³⁹⁷.

1885'te Herat yakınlarındaki Pence bölgesinin de ilhak edilmesi Ruslarla Afganlılar arasında gerginliğin ortaya çıkmasına, hatta silahlı çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bu gerginlik çıkarları gereği İngiltere'nin de devreye girmesiyle çözüme kavuşmuştur. Afgan-Rus sınırı 1893 yılında Kabil'de çizilen Duran hattı ve daha sonra 1896 yılında Rus-İngiliz Sınır Komisyonu'nun Rusya Türkistan'ı ve İngiliz Hindistan'ı arasında tampon bölge oluşturması suretiyle 1907 yılında kesinleşmiştir³⁹⁸.

³⁹⁷B.O.A., **Yıldız Sadâret Husûsî Mâruzâtı**, nr. 177/50.

³⁹⁸Bkz. (40), SABOL, 593.

SONUÇ

Rusya'nın Türk illerinde yayılması 1552'de Kazan'ın ele geçirilmesiyle başlayıp XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sistemli bir şekilde devam etmiştir. Bu zaman zarfında Doğu Türkistan ve Türkiye hariç bütün Türk illerini ele geçirmeyi başarmışlardır. Rusların Türkistan'a yayılmaya başladıkları sıralarda burada bulunan hanlıklar merkezi bir idareye bağlı olmak yerine küçük küçük hanlıklara ayrılmışlardı. Bu hanlıklar aralarında anlaşmazlıklar yaşadıkları gibi kendi içlerinde de mücadelelerle uğraşıyorlardı. Hanlıkların kendi aralarında sürdürmüş oldukları savaşlar ve kendi içlerinde yaşadıkları mücadeleler sonucunda çok zayıflamış olmaları da Rus ilerleyişini kolaylaştırmıştır.

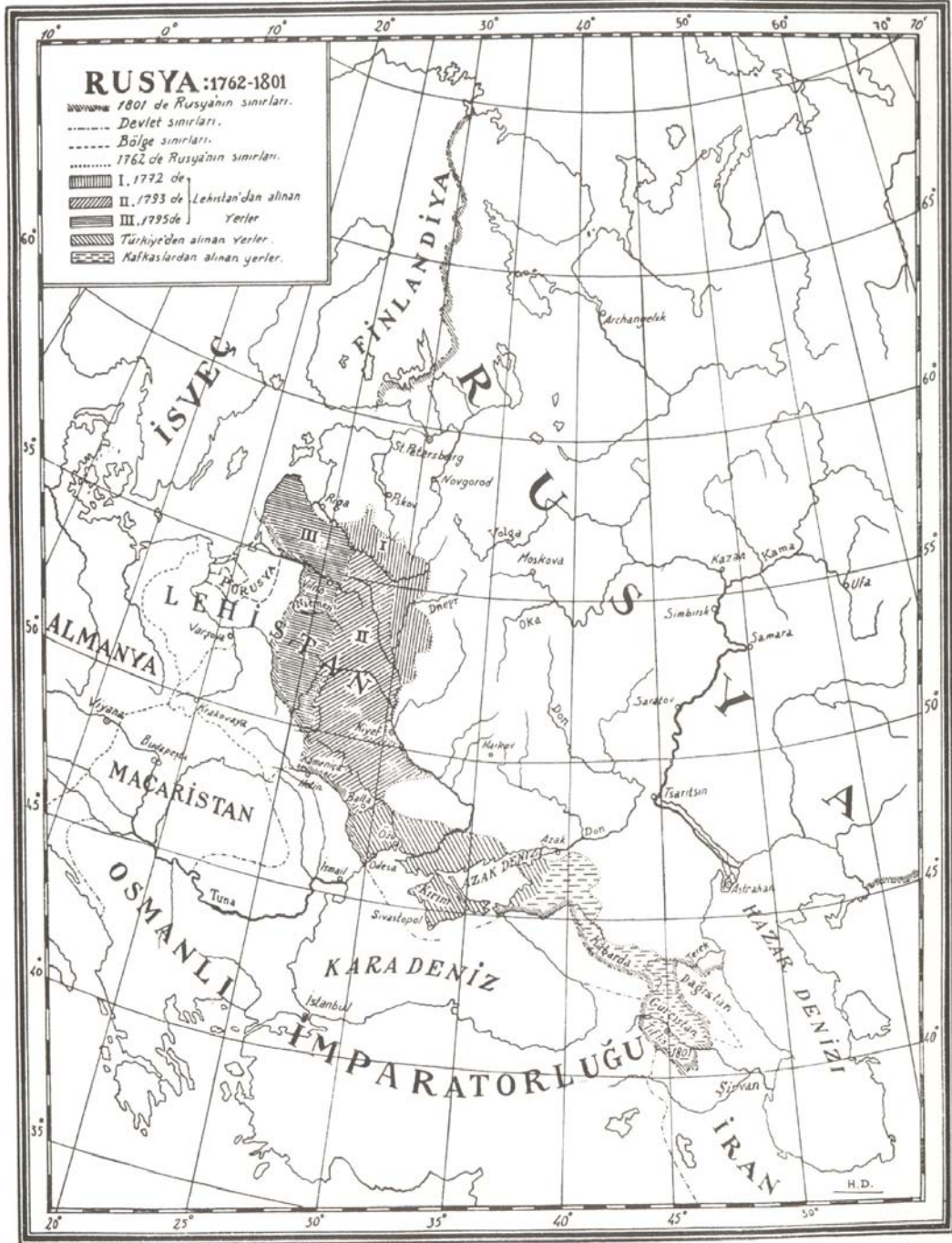
Rusların Türkistan'da ciddi bir direnişle karşılaşmadan ilerlemelerinin başlıca nedenlerinden biri bölgenin coğrafi konumudur. Sınırların deniz ve büyük doğal engebeler gibi savunma unsurlarından yoksun olması Türkistan'ın coğrafi kadersizliği olarak yorumlanabilir. Bölge Kafkasya'da olduğu gibi gerilla savaşına imkân verecek şeklide dağlık ve engebelik değildir. Büyük ölçüde düz araziler ve ovalar üzerine kurulmuş olan kentler, Rus ateş gücünün üstünlüğüne karşı koyamamıştır. Dünyanın gelişen teknolojisinden haberdar olmayan bu hanlıklar modern silahlara sahip değillerdi ve ekonomik açıdan da oldukça zayıf durumdaydılar. Bu nedenle Rus saldırılarına karşı yapılan savunmalar başarıya ulaşmamıştır. Türkistan'a gönderilen Rus kuvvetlerinin sayıca az olmalarına rağmen teknik açıdan hanlıklardan daha iyi donanmış olduklarını görmekteyiz. Bu imkânlarla sahip olmaları ve güçlü savaş stratejileri belirlemeleri sayesinde bu bölgeleri kolayca ele geçirmişlerdir.

Ruslar Türkistan'da ilerledikçe ele geçirdikleri bazı stratejik bölgelerde kaleler inşa etmişler ve bu kalelere kendi yandaşlarını yerleştirerek bir sonraki stratejilerini uygulamaya çalışmışlardır. Rusların ilerleyişinde bazı ileri gelen Türkmen beylerinin Rus çıkarlarına hizmet etmelerinin büyük katkısı olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Gerek askerî ve ekonomik, gerekse siyasî, sosyal ve kültürel

yönlerden de bölgeyi hâkimiyet altına almaya özen gösteren Rusya'nın uyguladığı bu siyaset Türkmenlerin işgale karşı gösterdiği savunmanın parçalanmasına neden olmuştur. Buradan anlaşılmaktadır ki, kişisel çıkarlar, Türkistan'ın geleceğini Rus sömürüsüyle karşılaştırmıştır.

Rusların Türkistan'ın işgalini tamamladıktan sonra bölgeyi elinde tutmak amacıyla buranın idarî yapısında değişiklikler yaptığını görüyoruz. “Böl-parçala-yönet” politikasıyla hareket eden Ruslar, Türkmenlerin birbirleriyle olan bağlarını kesmiş, Türk halkın yaşadığı topraklar üzerinde oluşturulan idarî kadroların başına Rus çıkarlarına hizmet edecek kişileri yerleştirmiştir. Bu kadroların yanı sıra birçok Rus göçmeni Türkmenlere ait araziler üzerine yerleştirilmiştir. Türkmenlerin geçim kaynaklarının ellerinden alınması ve bununla birlikte ağır vergilerden sorumlu tutulmaları, yerel yöneticilerin baskıları ve öz kültürlerini unutturmak amacıyla Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikasına maruz kalmaları büyük bir kolonileştirme siyasetiyle karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir. Rusya bu şekilde kendisinden olamayan ama kendisine yakın ve kendisi için çalışan yapay bir toplum oluşturmaya çalışarak Türkistan'daki hâkimiyetini her geçen gün daha da artırmaya çalışmıştır.

EK-3*

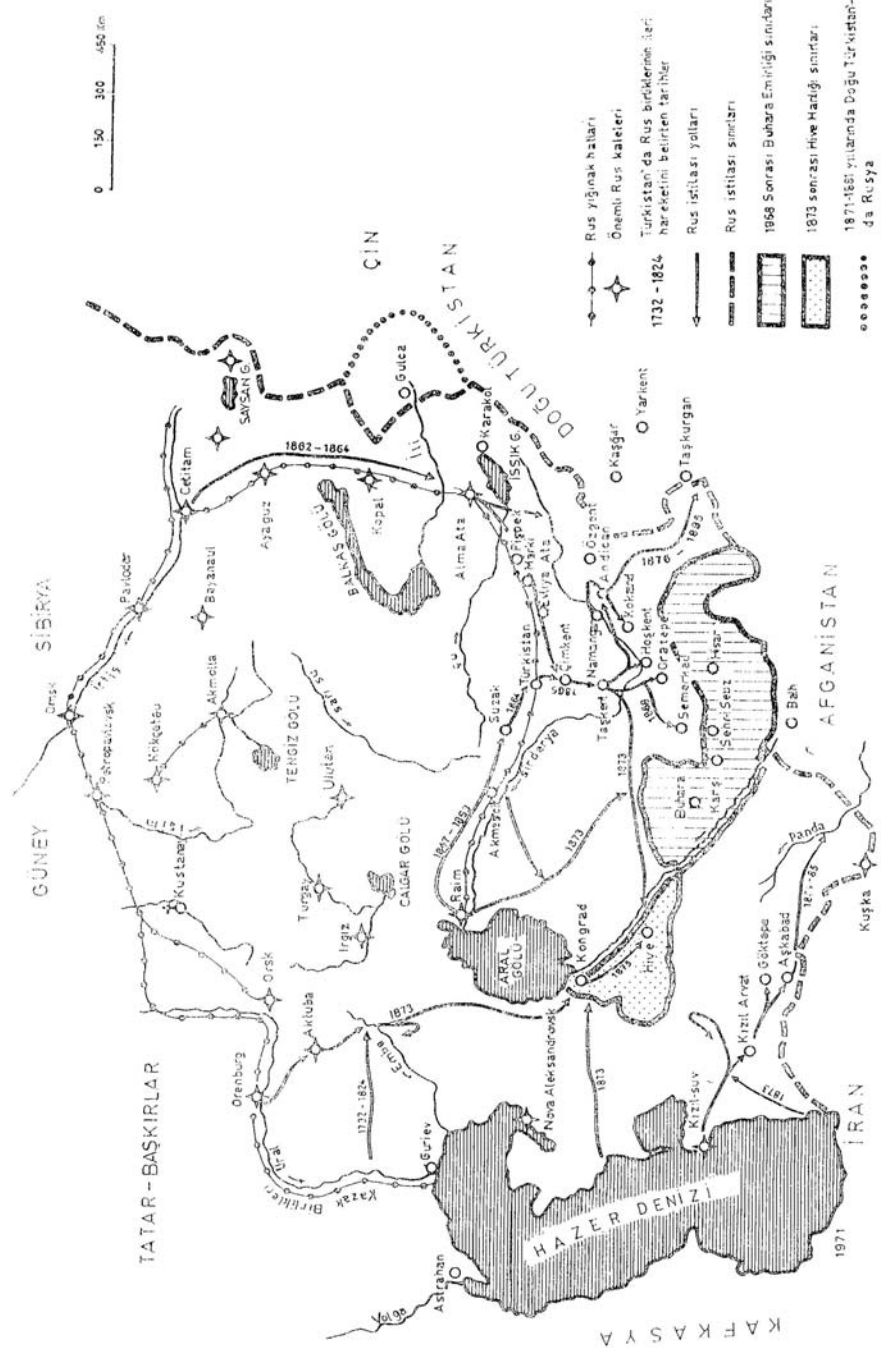

Bu harita Akdes Nimet KURAT'ın Rusya Tarihi adlı eserinden alınmıştır.

EK-5*

TÜRKİSTAN'A KARŞI RUS SALDIRI YOLLARI
(XVIII. Yüzyılın Başında Kuzey'de – XIX. Yüzyılın Sonunda Güney'de)

C

*Bu harita Baymirza HAYİT'in Türkistan Türklerinin Milli Mücadeleleri Tarihi adlı eserinden alınmıştır.

KAYNAKLAR

BENNİGSEN, A- BROXUP, M. (1986), **The Islamic Threat to the Soviet State**, New York.

BECKER, Abraham Seymour (1968), **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924**, Harvard University Pres, Cambridge.

..... (1995), **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**, Ergin Yayıncılık, İstanbul.

DEMİR, Abdullah (1998), **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul.

DEVLET, Nadir (1989), **Çağdaş Türk Dünyası**, Edebiyet Fakültesi Basımevi, İstanbul.

DEVLET, Nadir (1999), **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

DEVLETŞİN, Tamurbek (1981), **Sovyet Tataristan'ı**, Çev.: Mehmet EMİRCAN, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ENTNER, M. L. (1965), **Russo-Persian Commercial Relations 1828-1914**, University of Florida, Florida.

ERENDİL, Muzaffer (1975), **Türk-Rus İlişkileri**, Ankara.

HAYİT, Baymirza (1995), **Türkistan Türklerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

HOLDSWORT, Mary (1959), **Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva**, London.

HOWORTH, Henry H. (Basım yılı yok), **History of Mongols**, Burt Franklin, New York. İlk baskı 1880.

KAFALI, Mustafa (1976) , **Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

KAYABALI, İ.- ARSLANOĞLU, C. (1978), **Ortaasya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu**, Ankara.

KÖSOĞLU, Nevzat (1991), **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet (1940), **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet (1966), **Türkiye ve İdil Boyu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet (1978), **The Cambridge History of Islam I**, Cambridge.

KURAT, Akdes Nimet (1990), **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı, Sevinç Matbaası, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet (1999), **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KUTAY, Cemal (1998), **Sahte Derviş**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul.

MAC GAHAN, Henry (1970), **Türklere Karşı Rus Vahşeti**, Haz. Muhiddin NALBANDOĞLU, Muhit Yayınları, İstanbul.

MEHMED ÂTIF (1998), **Kaşgar Tarihi, Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi**, Haz.: İ. AKA-V. GÜNAY, Kırıkkale.

MEHMET EMİN EFENDİ (1986), **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara.

OKÇU, Yahya (1949), **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, Ankara.

PIERCE, Richard A. (1960), **Russian Central Asia (1867–1917). A Study in Colonial Rule**, Berkeley.

RIASONOVSKY, Nicholas V. (1993), **A History of Russia**, Oxford University Pres, New York.

ROUX , Jean Paul (2001), **Orta Asya -Tarih ve Uygarlık**, Çev.: Lale ARSLAN, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ROY, Olivier (2000), **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev.. Mehmet MORALI, Metis Yayınları, İstanbul.

SARAY, Mehmet (1984 a), **Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri**, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı, Ankara.

SARAY, Mehmet (1984 b), **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775–1875**, İstanbul.

SCHUYLER, Eugene (2003), **Türkistan Seyahatnamesi**, Çev. Kolağası Ahmed, Haz.: A-AHMETBEYOĞLU-K. ÖZCAN, İstanbul.

SKRİNE, Francis Henry (1899), **The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan**, Methven & Co., London.

SUAVİ, Ali (1977), **Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması**, Haz. M. Abdülhalik ÇAY, Orkun Yayınları, İstanbul.

SUAVİ, Ali (1290), **Rusya'nın Asya'yı Vustada Terakkiyesi**, İstanbul.

SÜMER, Faruk (1992), **Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan (2001), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

TAHERİ, Amir (1991), **Kızıl Gökte Hilal**, Çev.: Cüneyt AKALIN, İstanbul.

TAMECAN, Ahmet (1994), **Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmesi 1769–1740**, Kayseri.

TAYMAS, A.Battal (1966), **Kazan Türkleri**, Ankara.

TİESENHAUSEN, W. (1941), **Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler**, Çev.: İ. H. İZMİRLİ, İstanbul.

TOGAN, A. Zeki Velîdi (1981), **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul.

UÇAROL, Rifat (2000), **Siyasi Tarih (1789–1999)**, Filiz Kitabevi, İstanbul.

VERNADSKY, George (1936), **Political and Diplomatic History of Russia**, Houghton Miffling, Boston.

WHITMAN, J. (1956), **Turkistan Cotton in Imperial Russia**, The American Slavonic and East European Review.

YAKUBOVSKI, A. Y. (1992), **Altınordu ve Çöküşü**, Çev.: Hasan Eren, Ankara.

YALÇINKAYA, Alâeddin (1997), **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan**, Timaş Yayınları, İstanbul.

.....(1992), **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri**, Haz.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

.....(2004) **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)**, Haz.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

ABAZOV, Rafis(2002), “Çarlık Yönetimi Altında Kırgızlar”, Çev.: Ö. ÇINARLI-A. KARAN, **Türkler**, 18: 607-615.

ALLWORTH, Edward (1994), “Encounter”, Ed. Edward ALLWORTH, **Central Asia, 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview**, Duke University Pres, Durham and London.

ARAT, R. R., (1965), “Astırhan”, **İA**, I: 680-682.

ARAT, R. R., (1977), “Kazan”, **İA**, VI: 505-522.

ARAT, R. R., (1977), “Küçüm Han (Sibir Hanlığı)” **İA**, VI: 1071-1074.

BALA, Mirza (1970), “Buhara Hanlığı”, **İA**, II: 768–771.

BALA, Mirza (1964), “Hokand Hanlığı “ **İA**, V/I: 556–559.

BAUMANN, Robert F. (2002), “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, **Türkler**, 18: 577-586.

BOLSOVER, G. H. (1966), “1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış”, Terc.: Yuluğ Tekin Kurat, **Belleten**, XXX, 117-120: 265-290.

D’ENCAUSSE, Hélène Carréré (1994), “Systematic Conquest, 1865 to 1884”, Ed. Edward ALLWORTH, **Central Asia, 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview**, Duke University Pres, Durham and London.

HENZE, Paul B. (1989), “ The Great Game in Kashgaria-British and Russian Missions to Yakub Beg ”, **Central Asian Survey**, VIII, 2: 61–95.

İNALCIK, Halil (1948), “Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, **Belleten**, XII, 46, Nisan: 349–402

KONUKÇU, Enver (1998), “Hokand Hanlığı”, **DİA**, 18: 215–216.

MERT, Özcan (1976), “Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi’nin İstanbul’daki Diplomatik Faaliyetleri (1867–1869)”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XV/ 1-2: 93107.

ÖMÜRBEKOV, Toktorbek (2002), “Sömürge Döneminde Kırgızlar”, **Türkler**, 18: 616-626.

SABOL, Steven (2002), “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, Çev.: Nasuh USLU, **Türkler**, 18: 587-595.

SARAY, Mehmet (2002), “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, **Türkler**, 18: 561-576.

SARAY, Mehmet, (1979–1980), “Rusya’nın Asya’da Yayılması”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, X-XI, 279–302.

SARAY, Mehmet (1986), “Rus Tarih Araştırmalarında Türkmenistan’ın İşgali”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIV/1: 85–92.

SARAY, Mehmet (1998), “Hive Hanlığı”, **DİA**, 18: 167–170.

TAÇMURAT, Murat (1956), “Şanlı Göktepe Müdafaasının 75 inci Yıldönümü”, **Dergi**, 4: 141–144.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Mangışlak”, **DİA**, 27: 569-570.

YETİŞGİN, Memet (2002), “Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları”, **Türkler**, 18: 596-606.

ONAY, Yaşar (1995), **Tarihte ve Günümüzde Rusya’nın Orta Asya Siyasetleri**, İ.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul .

YORULMAZ, Osman (2002), **Küçük Cüz Kazakları İle Çarlık Rusya Arasındaki Siyasi İlişkiler (1730-1790)**, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

B.O.A. **İrade-Hariciye**, nr. 13271.

B.O.A. **İrade-Meclis-i Mahsûsa**, nr. 1510.

B.O.A., **İrâde-Hâriciye**, nr. 15225.

B.O.A., **İrâde-Hâriciye**, nr. 15065.

B.O.A., **İrâde-Meclis-i Mahsûs**, nr. 1627.

B.O.A., **İrâde-Hâriciye**, nr. 16642/3.

B.O.A., **Yıldız Sadâret Husûsî**, nr. 167/45.

B.O.A., **Yıldız Sadâret Husûsî Mâruzâtı**, nr. 177/50.

B.O.A., **Yıldız Mütenevvî Mâruzâtı**, nr. 14/28.

ÖZGEÇMİŞ

Elif HACIOSMANOĞLU

03 Haziran 1981 yılında Trabzon'un Of ilçesinde doğdu. 1992 Hayrat Merkez İlköğretim Okulu, 1995 Hayrat Merkez Orta Okulu, 1998 Hayrat Lisesi mezunudur. 1998 yılında Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde lisans öğrenimine başladı. 2002 yılında aynı bölümden mezun oldu. Mezuniyetinden sonra özel eğitim kurumlarında Tarih branşında öğretmenlik yapmaya başladı. Halen Kadıköy Özel Bir Damla Dershanesi'nde Tarih öğretmenidir. 2003 yılında Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bölümü'nde yüksek lisans öğrenimine başladı. Halen bu bölümde yüksek lisans öğrenimine devam etmektedir.